

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Ser.}

68

Title: *Mihansa Nyaya*
Pudgala

Shri

68

Prakāsha

: Mīmāṃsā Nyāya		Title
:	: Āpadeva Son	Author
:	: Anantā Deva	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
68	:	Remarks

॥ अथ प्रायश्चित्तयोगोक्तद्रव्यसंस्कारमिति ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ यत्कपाले शमात्रेण पुरुषा ध्वितुष्टयं प्राप्यते तमहं वंदे गोविंदं कुरु वृत्तं ॥ अनेन गुरुणा
संपन्नमनेन नृजनप्रियं ॥ अनेन तत्पिणं वंदे गुरुमानं दक्षिणं ॥ इह बलु परमकारुणिको नृगवान् जे मित्रमुनि
ना अथातो धर्मजिह्वादिना द्वादशस्वध्यायेषु धर्मो विचारितः ॥ तत्र वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानो धर्मः
यथायागादिना हि यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते ॥ तथा हि यजेतेत्यत्र हि अस्ति अंशद्वयं
यजति धातुः ॥ प्रत्ययश्च ॥ तत्र प्रत्यये अस्त्वश द्वयं ॥ आख्यातत्वं लिङ्त्वं च ॥ आख्यातत्वं दशसुक्तकारेषु ॥ लिङ्त्वं च
केवलं लिङ्गेषु ॥ तत्र आख्यातत्वं लिङ्त्वाभ्यां भावने बोध्यते ॥ तत्र भावनानामनवितुर्भावनाबुद्धौ कालावकव्यापारविशेषः
सावभावना द्विविधा ॥ शाब्दी भावना आर्थाभावनोच्यते ॥ तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषः शाब्दी भावना साव
लिङ्त्वांशो नोच्यते ॥ लिङ्गशब्दो अयं मां प्रवर्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमिति नियमेन प्रतीयमानत्वात् ॥ यत्र
यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यं ॥ यथा गोशब्दस्य गोत्वं ॥ संब्रष्टव्यनुकूलव्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठः ॥ त्रिप्रायविशेषो
च ॥ वेदे तु पुरुषाज्जावादिनादिशब्दनिष्ठ एव ॥ न हि वेदः पुरुषनिर्मितः ॥ वेदस्याध्ययनं सर्वगुर्वध्ययनपूर्वकं ॥ वेदाध्ययनं
सामान्यादधुनाध्ययनं यथेत्यादिना वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् ॥ यः कल्पः सकल्पपूर्व इति न्यायेन संसारस्याना
दित्यादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादीश्वरगतकल्पीयं वेदमस्मिन्कल्पे स्मृत्वा उपदिशतीत्येतावतैवोपपन्नौ प्रमाणौ तरेणा
अमुपलभ्य च वितत्य कल्पनामुपपत्तेश्च ॥ ततश्च पुरुषाज्जावात् शब्दनिष्ठवत् ॥ अतएव शाब्दी भावने निवृत्तिरिति ॥

सा च शाब्दी भावना अंशत्रयमपेक्षते ॥ साध्यसाधनमिति कर्तव्यतां चेति ॥ तत्र साध्याकांक्षायां वक्ष्यमाणां शत्रयेति तात्पर्यं
भावनासाध्यत्वेन संबध्यते ॥ एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानं श्रुतेः ॥ यद्यपि संख्यादीनामप्येकप्रत्ययगम्यत्वेन समो
नंतथाप्ययोग्यत्वात् तेषां साध्यत्वेनान्वयः ॥ करणाकांक्षायां लिङ्गादिज्ञानकरणत्वेन संबध्यते ॥ तस्य च करणत्वेन भावो
नोत्पादकत्वेन संबन्धित्वेव रूपादिज्ञाने ॥ संबन्धित्वात् रूपादिज्ञानस्य लिङ्गादिज्ञानात्प्राक्शब्दधर्मभावनाया
अभावप्रसंगात् ॥ किंतु भावनाज्जाव्यनिर्वर्तकत्वेन ॥ लिङ्गादिज्ञानं हि शब्दभावनाभावाप्यर्थाभावेन निर्वर्तयति ॥ कुठारइ
वच्छेदनं ॥ अतो लिङ्गादिज्ञानस्य करणत्वेनान्वयः ॥ इति कर्तव्यताकांक्षायां प्राशस्य ज्ञानमिति कर्तव्यतात्वेन संबध्यते ॥ त
तोः प्राशस्य प्रतिपादयति ॥ स्वाध्यायत्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसंगात् ॥ न चेष्टा पत्तिः ॥ अध्ययनविधुपात्रत्वेनानर्थक्या
नुपपत्तेः ॥ तथा हि स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः सकलवेदस्याध्ययनकर्तव्यतां बोधयन्सर्ववेदः प्रयोजन
वदर्थपरिवसायी इति सूचयति ॥ निरर्थकस्याध्ययनानुपपत्तेः ॥ स च वेदः विधिमंत्रनामधेयनिषेधाधिवादात्मकः
तत्र विधिः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् ॥ स च प्राशमर्थविधिते ॥ यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति विधिरप्राप्त
प्रयोजनवद्वैतविधिते ॥ अग्निहोत्रं होमेन स्वर्गभावयेदिति ॥ यत्र तु कर्मप्रकारांतरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशे न्युण्णमात्रं विधा
ते ॥ यथा दध्ना जुहुयादिति ॥ अत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वात् होमोद्देशेन दधिमात्रविधानं ॥ दध्ना होमो
वयेदिति ॥ यत्र तत्र यमप्राप्तं तत्र विधिद्वैतविधिते ॥ तदुक्तं ॥ न वेदन्ये न शिष्टा इति ॥ शिष्टाः उपदिष्टा इत्यर्थः ॥ यथा सोमेन

मीमांसाभाष्य

२

यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात्सोमविशिष्टयागविधानं। सोमवतायागेनेहंभावयेदिति। नचोत्रमविधानेवाक्य
नेहं। विशिष्टस्यैकत्वात्। विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणं। सोमपदेन मत्वर्थलक्ष्यते सोमवतेति। नहि मत्वर्थलक्ष
णां विना सोमस्यान्यसंभवति। यदि तावत्सोमयागयोरेकरूपेणाभावनायां करणत्वेनेवान्वयः। सोमेनयाग
नेहंभावयेदिति। तत उच्यते विधानेवाक्यनेहं। सोमस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापातश्च। यागार्थत्वा
नुपपत्तिश्च। यागेऽप्यानुपपत्तिश्च। प्रत्ययवाच्यभावनामासमानपदोपात्तेन यागेन करणाकांक्षा निवृत्तत्वेन
अन्यपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च स्यात्। यदि च वैयधिकरण्येनान्वयः तत्र न तावद्यागेन
सोममित्यन्वयः समानपदोपात्तत्वात्प्रत्ययवाच्यफलभावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य सोमकर्मकभावना
यानुपपत्तिः। यागस्य सोमार्थत्वापातश्च। नचैष्टापत्तिः। अदृष्टद्वयापत्तेः। नहियागस्य सोमार्थत्वं दृष्टद्वारेण सं
वात। त्रीहिषवद्यातेनेव यागेन सोमे कस्य विदुष्यामनकत्वात्। ततस्तेन तावत्सोमे किं विदुष्यमननीयं। प्राज्ञ
णेनेव त्रीहिषु। तथा यागस्य सोमार्थत्वं फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः। भावनाकरणत्वेन
भावनाकांक्षानिर्वर्तकत्वेनेत्यक्तं। नचसोमोऽदृष्टमतेव फलं जनयितुं समर्थः। ग्रहैर्जुहोतीति वाक्यविहित
होमेन तस्य जस्मी जाबात्। अतोऽदृष्टद्वयापातान्नयागस्य सोमार्थत्वेमिति न यागेन सोमेभावमेदित्यन्वयः
संभवति। करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च। अथ सोमेन यागभावयेदित्यन्वयस्तु
त्रयद्यपि सोमस्य यागार्थत्वादागानिर्दिष्टिदृष्टमेव प्रयोजनं लभ्यते इति नादृष्टद्वयापत्तिः। नापि करणत्वेन

२

पस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वात्तान्वयानुपपत्तिः। करणत्वेनेवान्वयात्तथापि अप्राप्तत्वाभावनाकरणत्वेनान्वितस्य
यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तद्वक्तव्यं। ननु यजेतेत्यत्र मयागस्य करणत्वेनान्विसाध्यत्वेनोपस्थितिः
तद्वक्तव्यं तृतीयाद्यभावात् किं तु भावनायां यागसंबंधमात्रं प्रतीयते। यागस्य भावनासंबंधः करणत्वेन साध्य
त्वेन संभवति। तत्र करणत्वांशमादाय फलसंबंधः साध्यत्वांशमादाय गुणसंबंधश्च स्यादिति चेत्-मेवं भव्यपि
भावनायां यागसंबंधमात्रं प्रतीयते तथापि करणत्वेनोपस्थितिदशायां न साध्यत्वेनोपस्थितिः संभवति विरोधा
त्-तदवश्यं यागेन स्वर्गभावयेदितिकरणत्वेनान्वये सति पश्चात्सोमेन यागभावयेदितिसाध्यत्वेनान्वयो वक्तव्यः
। तत्तथा वाक्यनेहं। नच प्रत्ययातिहितत्वाभावनास्य रूपे यागस्वरूपमात्रमन्वेतीति युक्तं वक्तुं। कारकाणामेवाक्रिया
न्वयात्। तस्मिन् सोमस्य न सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येनेवान्वयः संभवति। ननु यजेतेत्यत्र प्रत्ययाति
हितभावनायाः करणाकांक्षायां यथायागकरणत्वेनान्वेति तथैव त्रैव्यताकांक्षायां सोमस्यैतिकर्तव्यता
त्वेन भावनायां भावनायोरुक्तमत्वर्थलक्षणमेति चेत्-सोमेनेति तृतीयया करणत्ववाचिन्या सोमस्यैतिक
र्तव्यतात्वात्तद्विधानात्-तत्र यादृशैतिकर्तव्यतात्वं लक्षणया येन ततो वरं सोमपदेनैव प्रकृतिभूते मत्वर्थलक्षणात्
मुनेत्वं न्याय्यकल्पनेति न्यासात्-अथ वेदोवाप्राये दर्शनादित्याधिकरणोक्त्या संज्ञात विरोधित्वन्यायेना
त्यप्रत्ययवत्कृत्योति चेत्-तथापि सोमस्यैतिकर्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्तिः। सिद्धस्य वक्तुमिति कर्त
व्यतात्वात्तावत्-क्रियाया एवेतिकर्तव्यतात्वात्-इत्यस्य केवलमेव गत्वात्-अतएव इतिकर्तव्यतात्वाभावा

न्यायप्रका-

३

यागेन

इत्यस्य प्रकरणादग्रहणं। यथा कुः। नायांतरक्रियायोगाद्वैतवाक्योपकल्पितात्। गुणद्वये कथं भावैर्गुणं
तिप्रकृताः क्रिया इति। तदेतद्वैतव्याप्यं। किं च। नायेन यजेते ति हि यागस्योत्पत्तिवाक्यं। नाधिकारवाक्यं।
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याधिकारवाक्यत्वात्। उत्पत्तिवाक्ये च नैतिककर्तृव्यता कांक्षा। इष्टविशेषो
आकांक्षा कलुषितत्वे नैतिककर्तृव्यता कांक्षा। याविस्पष्टानुष्ठानात्। तस्मिन् सोमस्य नैतिककर्तृव्यत्वात् न ना
वनायामन्वयः। तस्माद्विशिष्टविधा वन्वयानुपपत्त्यावश्यमर्थलक्षणावायेति। नन्वेवमपि सोमेन यजे
तेत्यत्र न विशिष्टविधानं। गौरवात् मत्वर्थलक्षणापाताच्च। किंतु दध्ना जुहोतीति वक्तुं मात्रविधानमस्ति
विधिशब्दे पूर्णो संक्रमार। यथा कुः। सर्वत्रारव्यातसंबन्धेऽयमात्रोपदान्तरे। विधिशक्त्युपसंक्रांतेः स्याद्वातो
रनुवादोति॥ नव्यागस्याप्राप्तत्वात् ननु हे शो न सोमविधानमिति वाच्यं। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते
त्यनेन यागस्य प्राप्तत्वात्। न वास्याधिकारविधित्वेन नोत्पत्तिविधित्वमिति वाच्यं। अङ्गिरस्य जेतपशुकाम इ
ति वदे कस्यैकोऽयं विधित्वोपपत्तेः। एवं सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणा। यदि सत्रविशिष्टविधानं स्या
त्तदा नवानुपपत्त्यामत्वर्थलक्षणा स्यात्। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागविधाने क्वचिन्नमत्वर्थ
लक्षणा। न तावदस्मिन्वाक्ये ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेदिति सामानाधिकरण्यात् नैवनामपदस्यान्वयात्।
नापि सोमेन यजेतेत्यत्र। यागो हे शो न सोमविधानात् सोमेन यागे भावयेदिति। ननु अनुवादेऽप्यस्ति म
त्वर्थलक्षणा। अतएवोक्तं विधाने वा अनुवादे वा यागः करणमिष्यते। तत्समीपे तृतीयां तस्तदादित्वेन

३

मुच्यतीति। अतश्च विशिष्टविधा विवगुणविधायकस्यैव मत्वर्थलक्षणेति चेत्। गुणान्वयानुपपत्त्या
हि मत्वर्थलक्षणां क्रियते। यदा च भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयतदन्वयानुपपत्त्या सांगीकार्या।
गुणविधौ च न धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयमात्राभावात्। न हि दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्य करणत्वेऽभ्युपगते। त
दावकलतीयाद्यभावात्। केव्यपत्ते इति चेन्न। गुणस्यात्र विधित्वेन सोमाध्याकांक्षा साध्यत्वकल्पनायाए
वोचितत्वात्। दध्ना होमं भावयेदिति। न वाच्यमस्ति नियमो भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयोन प्रकारो
तत्रेणेति। षष्ठाद्यपूर्वपदानुष्ठानापापत्तेः। षष्ठाद्ये हि मजेते स्वर्गकाम इत्यादौ प्रत्ययवाच्यायां वक्ष्यमाणार्थ
भावनायां समानपदश्रुत्या यागस्य आव्यत्वमाशङ्क्य। पुरुषार्थत्वेन परिहृतं यदि वधात्वर्थस्य करणत्वेनैव
भावनायामन्वयस्तदा आव्यत्वशंके नोदेतीति व्यर्थं षष्ठाद्यमधिकरणमापद्येत। किं च। वाजपेयाधिकरणे
तत्र संबन्ध आशङ्क्यपरिहृतः। धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयतत्र संबन्धशंके न स्यात्। तत्र संबन्धशंकापरिहारे
च व्याख्याते। किं च। धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयः। गुणकामाधिकरणे आश्रयत्वेन धात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात्।
तथादि। दध्नेऽद्वयकामस्य जुहुयादित्यत्र न तावज्जोमो विधीयते। तस्य वचनं तरेण विहितत्वात्। नापि होमस्य
फलसंबन्धः। गुणपदानर्थक्यापत्तेः। नापि गुणसंबन्धविधेः फलपदानर्थक्यापत्तेः। नाप्युभयसंबन्धविधेः
प्राप्तिकर्मण्यनेन विधाने वाक्ये कापत्तेः। यथा कुः। प्राप्ते कर्मणि नाते को विधातुं वाक्येते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयं
ते बहवोप्येकयन्त इति। अत्र न कर्मपदवत् गुणल्युपलक्षणे। एको हे शो नानेन कविधाने वाक्येते दात्। अ

न्यायप्र-
४

तएव यद्देहकत्वाधिकरणेयहसंमाहृत्यत्रयहोदेशेन एकत्वसंमार्गविधौ वाक्यमेवाहुर्देहकत्वमविवाहितमि
त्युक्तं। रेवत्यधिकरणेवएतस्यैवरेवतीषुवारवतीयमधिकृतमसामकृत्वापशुक्रमोहोतेनयुक्तेनेत्यत्रवारवती
यस्यरेवतीसंबंधेअभिहोमसामसंबंधेफलसंबंधेयविधीयमानेवाक्यमेवाहुर्वनोपसर्जनंभावनांतरंवि
धीयतइत्युक्तं। तस्मात्प्राप्तेहोमेनोअमविधानंसंभवति। नापिहोमोतरंविधीयतेगौरवप्रसंगात्। प्रकृतहा
नप्रसंगात्प्रत्यर्थलक्षणप्रसंगात्। नापिदध्यैवकेवलंकरणत्वेनविधीयतइत्युक्तं। केवलस्यव्यापारा
नाविकृत्यकरणत्वानुपपत्तेः। कर्तव्यापारव्याप्यत्वनियमात्करणस्य। किंतुहिविधीयतइतिवेत्तुं। दध्यै
तिहतीययाउपात्तं। अधिकरणत्वंफलभावनायांकरणत्वेनविधीयते। प्रत्यर्थत्वेनदध्यैपितस्यप्राधान्या
त्। एवंचदधिकरणत्वेनद्विजंभावयेदितिवाक्यार्थः। करणत्वंकिंप्रतियोगिकमित्यपेक्षायांसंनिधिप्रा
प्ताहोमआश्रयत्वेनसंबध्यते। ततश्चमिद्धोधात्वर्थस्याश्रयत्वेनान्वयः। प्रकृतमनुसरात्। तत्सिद्धिधा
त्वर्थस्यनकरणत्वेनैवान्वयइति। किंतुहिद्विकरणत्वेनकृत्विताध्यत्वेनकृत्विदाश्रयत्वेनेति। गुणविधी
चसाध्यत्वेनैवान्वयःसंभवति। इतिनमत्वर्थलक्षणयाप्रयोजनं। किंव। गुणविधौमत्वर्थलक्षणयागु
णस्यधात्वर्थगत्वेकिंमानमित्युक्तं। नतावकुतिः। मत्वर्थलक्षणयागत्वातीयाश्रयत्वर्थस्यैवार्थत्वं
मानस्यानगुणस्योगत्वे। समन्विताहारात्मकंवाक्यमितिवेत्तुं। तत्किंस्वतंत्रमेवमानमुक्तलिंगश्रुतीकल्पवि
त्वा। नाद्योबलायलाधिकरणविरोधात्। तत्रहिवाक्यलिंगश्रुतीकल्पयित्वागत्वेमानमित्युक्तं। द्वितीयप्र

४

त्यहोमश्रुतिमुत्सृज्यश्रुत्यंतरकल्पनेहितस्याएववावृत्तिकल्पनेत्वंहृषाप्रयाससमाश्रितः स्यात्। विशिष्टविधौ
वागत्यातदाश्रयणं। किंव। नवकुश्रुत्यंतरकल्पनेतथापितत्सहकृतःप्रत्यक्षएवविधिधित्वार्थगत्वेनगुणविधौ
उतकल्पितंविध्यंतरं। कल्पितमितिचेन्न। श्रुतविधेर्व्यर्थापत्तेः। नहितेनतदागुणोविधीयते। कल्पितविध्यंतरंगी
कारात्। नापिधात्वर्थः। तस्यववतींतेरेणविहितत्वात्। अथश्रुतमात्रेणैवविधिःकल्पितश्रुतिसहकृतोधात्वर्थगत्वे
नगुणविधौइतिवेत्तुं। तर्हिद्वयधात्वर्थस्यान्यमः। करणत्वेनेतिचेन्न। अन्वयानुपपत्तेः। नाहंसंभवतिदध्यैहोमेनेति
वान्वयः। साध्यत्वेनैवान्वयोदध्यैहोमभावयेदितिचेन्न। तथासतिअनुवादपिधात्वर्थकरणत्वेनान्वयत्वेनो
पेक्षितंस्यात्। विवाहितवाक्यार्थश्रवणैवमत्वर्थलक्षणयोगीकृतस्यात्। तस्मान्नगुणविधौमत्वर्थलक्षणं। यत्तु
विधानेवानुवादेवेतिवार्तिकंतत्प्रतीतिमवलंब्यनवस्मृतिः। तथाहि। यावद्धिअग्निहोत्रंहुङ्गादितिवाक्यं। नाहोत्रं
तेकेवलंचदध्यैहोतीतिवाक्यमालोच्येतदायच्छाद्यन्यामेवहोमस्याभावात्तज्ज्ञानतोप्रतिषेधाधिकरणत्वावाप्यधि
रणवासनावासितानोअवत्येवतादृशीमतिः। यदधिमतहोमेनेहभावयेदिति। प्रतिपदाधिकरणेहिसेमेनयजेतेत्या
दिषुकिंगुणधात्वर्थयोःफलभावनाकरणत्वेनान्वयः। उतएकस्यैवेतिसंदिह्यप्रधानसंबंधलाभाद्विनिगमनावि
रहात्सर्वेषांफलभावनाकरणत्वेनान्वयमाशंक्यलाघवादेकस्यैवफलभावनाकरणत्वमित्युक्तं। भावनाकरणत्वं
हिभावनाशब्दनिवर्तिकतया। नाप्येवस्वर्गदिनादृष्टमेतरेणेतिअनेकेषांकरणत्वेअनेकादृष्टकल्पनाप्रसंगात्।
तस्मादेकस्यैवकरणत्वं। यदाप्येकस्यतदाकिंइत्यगुणयोःफलभावनाकरणत्वंउतधात्वर्थस्येतिभावाध्याधिकरणे

न्यासप्र-

५

संदिश्य इत्युपयोगे व फलभावना करणत्वं भूतं तस्या योपदिश्यत इति न्यायात् इत्याशंक्य धात्वर्थस्यैव भावना क
रणत्वं पदश्रुतेर्बलीयस्यादिसूक्तं - अतश्च सिद्धमेतद्वा क्यो तस्य लोचन इत्याशंक्य गुणविधायि धात्वर्थस्यैव करणत्वा
शं काया गुणपदे मत्वर्थलक्षणेति । यदा तु अग्निहोत्रं जुहोतीति होमविधायकं वाक्योत्तरमात्रेण व्युत्पद्यते तदा होमस्य वा
क्योत्तरं वै विहितत्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयत इत्यालोचना न्नमत्वर्थलक्षणेति । अतएवोक्तं पार्थसारथिभि
श्वेश चाराग्निहोत्राधिकरणे । फलतो गुणविधिरस्यैव न प्रतीत इति । यद्वा एतद्वातिक्रमधिकारविधिरिति प्रामा । उद्दि
ष्टाय जेतेत्यादी नामाधिकारात् - तत्र हि स्यागो विधीयतां उत्पत्तिवाक्यसिद्धौ वा नूद्यतां उक्त्यधाधिकरणत्वेना न्यसात्
तृतीयो तस्य तद्वाचित्वे अन्यथा नुपपत्तेरिति । तस्माद्गुणविधौ विनापि मत्वर्थलक्षणान्वयोपपत्तेर्न मत्वर्थल
क्षणेति । अतश्च सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं किंतु गुणमात्रविधानं - यागस्तस्यो विहितेन स्वर्गक्रियो यजे
तेत्येतास्मिन्वाक्ये विधीयत इत्युक्तं - अन्यथा मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति । अत्रोच्यते । यद्यपि यागोद्देशेन सोमविधौ न
मत्वर्थलक्षणा तथापि यागस्याप्राप्तत्वात् सोमेन यजेतेत्यत्र न यागोद्देशेन सोमविधानं संभवति - न च ज्योतिहो
मेनेत्यादिवा प्राप्त्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयत इति वाच्यं । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वानुपप
त्तेः कर्मस्वरूपमात्रबोधकोक्तिविधिरस्य विधिः तेन च विहितस्य कर्मणः फलविशेषसंबंधमात्र
माधिकारविधिना क्रियते । फलविशेषसंबंधबोधकस्याधिकारविधित्वात् । यथाग्नेयो हा कृपा लो
भवतीत्येतद्विधिविहितस्य कर्मणः फलविशेषसंबंधमात्रं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गक्रियो यजेतेति वा

५

क्यं विधत्त इति तस्याधिकारविधित्वं नोत्पत्तिविधित्वं । स्यादेतत् । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्य नोत्पत्तिवि
धित्वं संभवति । अग्नेयो हा कृपा ल इत्यादिवाक्यान्वयः पत्तेः । न हिते न तद्वा कर्मविधीयते तस्य दर्शपूर्ण
मासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात् । नापि गुणविधानं संभवति । प्राक्षे कर्मण्यनेन गुणविधाने वाक्येनेदा
पत्तेः । अत आग्नेयो हा कृपा ल इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्य वाधिकारविधित्वं
युक्तं । ज्योतिहोमेनेत्यस्य वाधिकारविधेरुद्दिष्टाय जेत पशुकाम इत्यादिवत् । उत्पत्तिविधित्वस्य क्रिय
माणेन कस्य विधानार्थको सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वात् । यागोद्देशेन सोममात्रं विधानाच्च । न च वा
क्येनेद इति । मैवं । यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र न वाक्येनेद इति तथापि ज्योतिहोमेनेत्येतास्मिन्वाक्ये कर्मस्वरूपे
तस्य च फलसंबंधे विधीयमाने गोरवल्लक्षणो वाक्येनेदो रूपेण । सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितकर्मणः
फलसंबंधमात्रविधौ तदभावात् । उद्दिष्टाय जेतेत्यत्र तु वचनांतरा भावनागत्या तदाश्रयणं । न च सो
स्याविहितत्वात् विशेषणविधेरार्थकित्वात् । सर्वत्र हि विशिष्टविधौ विशेषणविधिरार्थकः । ज्योति
होमेनेत्यस्य तत्पत्तिविधित्वे कर्मस्वरूपं फलसंबंधश्चेत्युक्तं यथा यथा मागेनैव विधिना विधातव्यमिति
उद्दिष्टो गोरवल्लक्षणो वाक्येनेदः । यथा उक्तं । ज्योतव्या पूतानां त्वे शश्वो नाम तिनो रवं । एको त्र्यवसितानां दु
नार्था द्वौ पौ विरुध्यत इति । न च सोमेन यजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वे यद्यपि न वाक्येनेद इति तथापि मत्व

धत्तल्लणा स्यादेवेति वाच्यं । तस्यान्वयः । क्रियमाणत्वात् । लक्षणानोवाक्यभेदस्य जघन्यत्वात् । लक्षणा हि प
ददोषो वाक्यभेदस्तु वाक्यदोषः । पदवाक्ययोर्मध्ये पदवत्त्वक्षणाया उचितत्वात् । गुणैर्लक्षणाया कल्पनेति
न्यायात् । अतएव ज्ञात पुनः कृत्तकेशोक्तौ नादधोत्तमत्राधाना नुवादेन ज्ञातपुनः कृत्तकेशत्वविधा
ने वाक्यभेदात्पदद्वयाभ्यामवच्छादितोक्तद्वयतत्त्वं । तस्माद्वाक्यभेदप्रसक्तौ लक्षणे वक्ष्यीकायी ।
तस्मात्सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिर्नोति होमेनेत्ययं । गौरवत्त्वक्षणावाक्यभेदापत्तेः । किंच सोमेन
यजेतेत्यत्र यागविधानेऽर्थविधानं स्यात् । गुणविधाने तु वाक्यार्थविधानं । तच्च श्रुत्यर्थविधानेन सत्यमुक्तं ।
यथाहुः । वाक्यार्थविधिरन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिर्भवति । वाक्यार्थः पदोत्तरार्थ इत्यर्थः । ज्योतिष्टोमेनेत्य
नापि क्लृप्तोद्देशेन यागस्यैव विधानात्तवाक्यार्थविधानं तदुत्पत्तिविधित्ववादिनापि तत्स्वीकारात् । तस्मा
ज्ज्योतिष्टोमेनेत्ययमधिकारी विधिरेव । अपिच । कर्मस्वरूपविधिस्तत्र स्वीकार्येति कर्मणो नूपमुपलभ्य
ते । यागस्य च द्वे रूपे । इन्द्रदेवता च । सोमेन यजेतेत्यत्र यद्यपि देवता नोपलभ्यते सोमयागस्याप्युक्तत्वात् ।
अव्यक्तत्वं च स्वार्थोद्दिष्टदेवता राहित्यं न तु देवताराहित्यमात्रे । इन्द्राय वंशं क्लृप्तीत्यादिवाक्यविहितं य
हणदेवतानीसत्वात् । ग्रहणार्थं शिरपि देवताभिः प्रसंगतो यागोपकारस्य क्रियमाणत्वात् । तथापि इन्द्र
मुपलभ्यत एव । तेनापि यागस्वरूपं ज्ञातुं शक्यमेव । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र न इन्द्रदेवता वा
भ्रूयते । अतस्तस्योत्पत्तिविधित्वे यागविशेषज्ञानं यागसामान्यस्याविधेयत्वाद्विशेषस्यैव विधेयत्वात् ।

इत्यादिक्लेशो न स्यात् । अतो नायं कर्मोत्पत्तिविधिः । नन्वेवमग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमपि कर्मोत्पत्तिविधिर्न स्यात् ।
रूपाश्रवणात् । तदुक्तत्वाच्च दध्ना जुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् । तथा वा घाराग्निहोत्राधिकरणविशेषः ।
तत्रत्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दध्ना जुहोतीत्यस्य गुणविधित्वमुक्तमिति चेत् । सत्यं । अग्निहोत्रं
जुहोतीत्यत्र यद्यपि रूपं नोपलभ्यते । अग्निहोत्रशब्दस्य तत्प्रत्ययनानाप्रधेयत्वात् । तदेतदप्येव क्लृप्तमः ।
तथापि तस्योत्पत्तिविधित्वमेव स्वीक्रियते । अन्यथा आनर्थक्यापत्तेः । दध्ना जुहोतीत्यस्य च नानर्थक्यं गुण
विधित्वात् । अतो अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययं कर्मोत्पत्तिविधिरिति युक्तं । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य च नानर्थक्यं अधिकारवि
धित्वापत्तेः । अतः किमर्थं सिद्धं नूपवति वाक्ये कर्मविधाने तद्विहिते तत्स्वीकार्यं । किंच । दध्ना जुहोतीत्यस्य
कर्मोत्पत्तिविधित्वे पयसा जुहोतीत्यनेन नैतत्कर्मोत्पत्तिवादेन पयोविधातुं शक्यं । उत्पत्तिश्चिह्नद्वयवशात् ।
उत्पत्तिश्चिह्नं गुणावरुद्धे हि न गुणांतरं विधीयते । आकांक्षाया उत्पत्तिश्चिह्ने नैव निवृत्तत्वात् । अतस्तन्नापि
विशिष्टं कर्मतिरं विधेयं । तथा चानेका दृष्टकल्पना गौरवं । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य तत्प्रातिविधित्वे एत
द्वाक्यविहितस्य कर्मणो इन्द्राय क्लृप्तायां युगपदेव खले कपोलन्यायेन दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादिवा
क्ये गुणाविधीयंत इति नानेका दृष्टकल्पना गौरवं । अतो अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमुत्पत्तिविधिः । पयसा जु
होतीत्यादयस्तु गुणविधय इति युक्तं । सोमेन यजेतेत्यत्र नूपवति वाक्ये कर्मोत्पत्तिविधित्वे स्वीक्रियमा
नं न किंचिद्भवति । पदद्वयस्य कस्या दृष्टस्य तुल्यत्वात् । तस्माद्युक्तं सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिः ।

मीमांसाया-

७

रित्यत्र मनसा विधिनिर्णयणात् प्रसंगवितया । प्रकृतमनुसरामः ॥ तस्मिन् विधिः प्रयोजनवन्तमप्राप्तमर्थं
विधत्त इति ॥ सर्वविधिश्चतुर्विधः । उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र
कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः उत्पत्तिविधिः यथाग्निहोत्रं जुहोतीति । उत्पत्तिविधौ कर्मणः करणत्वेनै
वान्वयः । होमेनेह भावयेदिति । न तु होमे जुहोति इत्यन्वयः साध्यत्वेन । तथासतिसाध्यस्य साध्यांतरान्वया
योगेनाधिकारवाक्या वगतं फलसंबंधो न स्यात् । करणत्वेन त्वन्वये होमेनेह भावयेत् किं तदिह धित्वा
को ह्यायां फलविशेषसंबंधो घटते । न चोत्पत्तिविधौ इष्टवाचकपदासावनकर्मणा इह भावयेदिति कथं वा
कथं इति वाच्यं । विधिश्च तेरेव इष्टबोधकत्वात् । सा हि पुरुषार्थपुरवचनं यती कर्मणः फलसंबंधमात्रं बो
धयति । तस्माद्युक्तमुत्पत्तिविधौ कर्मकरणत्वेनान्वेतीति । अतएवोद्दिष्टा यजेतेत्यादौ तृतीयातो द्विच्छब्द उप
पद्यते । उद्दिष्टा योगेनेह भावयेदित्यन्वयोपपत्तेः । येषामपीष्टसाधनत्वं किञ्चिदस्ति तेषामपि तृतीयां तानां क
र्मनामधेयानामन्वयोनोपपन्न एव । न हि संभवति माग इष्टसाधनं उद्दिष्ट इति । उद्दिष्टेति तृतीयापान्नस्य
कारकस्य लिङ्गसंख्यान्यया योग्यस्य क्रिययेवान्वयात् । ननु तवापि अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु कर्मेत्यपि
विधिषु द्वितीयां तानां कर्मनामधेयानामन्वयोनोपपन्नः । न हि संभवति होमेन भावयेदिति होत्रमिति । सत्यं
श्रुत्यमाणा तावद् द्वितीयाऽप्युद्दिष्टसाध्यात्वात् । होमस्य हिकरणत्वेनान्वयात् । असाधितस्य च करण
त्वा नुपपत्तेः । तस्याश्चान्वयोपात्तितौ सासक्तौ न जुहोतीति वक्तुं यार्थलक्ष्यति । अग्निहोत्रेण होमेनेह भा

७

वयेदिति लक्षकं यार्थसारथिमिश्रैः । अतश्च द्वितीयां तानां कर्मनामधेयानामन्वयोनोपपन्नः । तस्मिन्नुत्पत्तिविधौ
कर्मकरणत्वेनान्वेतीति । अंगसंबंधबोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथाग्निहोत्रं जुहोतीति । सहितृतीयाप्रतिपत्तौ
गन्तावस्य दध्ना होमसंबंधं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति । एतस्य बंधिधेः सहकारिणो नाभिधूयमाणानि । अतिलिङ्ग
गवाक्षप्रकरणस्था न समारव्यान्वाणि । एतत्सहकृतेन विधिना गत्वं परोद्देश प्रकृतकृतिव्याप्यत्वं न पारार्था
परपर्यायं ज्ञाप्यते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिगोचराश्रयविधा । विधात्री अश्रिधात्री विनियोक्तेति । तत्र विधात्री
लिङ्गाद्यामिका । अश्रिधात्री ब्रीह्यादिश्रुतिः । यस्य वश इत्यश्रवणादेव संबंधः प्रतीयते सा विनियोक्ता । सा च
त्रिविधा । विभक्तिरूपा । एकादिधानरूपा । एकपदरूपावेति । तत्र विभक्तिरूपा सांगत्यं यथा ब्रीहिरियं जेत्येति
तृतीययाश्रुत्या ब्रीहोणां यागांगत्वं । न चोत्पत्तिरिति पुरोडाशावस्येयानेकथं ब्रीहोणां गत्वमिति वाच्यं । पुरोडा
शप्रकृतितयोपपत्तेः । पशोरिव हृदयादिनूपहविः प्रकृतितया यागांगत्वं । न च साक्षात्पशोरैवांगत्वं किं न स्यादिति
वाच्यं । तस्य विशासनात् । अवदीयमानत्वाच्च हृदयादीनां । अवदीयमानं हि हविः । यथा पुरोडाशादिः । मध्याह्नं वा
धज्जिवद्यतीति वाक्यात् । हृदयादीनि सावदीयमानानि न पशुः । हृदयस्याप्रवृत्तीति वाक्यात् । अतो हृदयादी
न्येव हवीं वि । पशुस्तु प्रकृतित इत्यं । पाली वद्यागेतु साक्षात्पशुरेवांगं । तस्य जीवत एव पर्याप्तकृतं पाली वतमु
त्तं जेत्येति उक्तं विधानात् । यत्र तु विशासनं तत्र पशुः प्रकृतित इत्यमिति सिद्धं । एवं ब्रीहयोपि प्रकृतित इत्येतया या
गांगत्वं तृतीयाश्रुतेति । आरुण्यस्यापि क्रियांगत्वं तृतीयाश्रुत्या । न चामृतस्य तस्य कथं क्रियांगत्वमिति वाच्यं ।

यासप्र-

—

एकहायनी रूप इव पवित्रे द्वा रात उपपत्तेः। श्री ही ओ दती ति प्रोक्तं स्य श्री ह्य गत्वं द्वितीया श्रुत्या। तत्र प्रोक्तं
न न द्विहिस्वर पार्थ स्वयं भानर्थक्यात्- श्री हिस्वरूपस्य प्रोक्तं विनाशुपपत्त्युक्तं। किंतु अपूर्वसाधनं
प्रयुक्तं- यदि श्री हिस्वरूपं क्रियते तदा तैः यागे नृक्षितः पूर्व भवति नात्यर्थेति। अतः प्रकरणसहकृत्या द्वितीया
श्रुत्या तं दुर्लभं निर्वृत्तिप्रण। आद्य पूर्वसाधनं तदंगत्वं प्रोक्तं स्यो व्यत इति। एवं सर्वेषु अपूर्वप्रयुक्तं वेदि
तयै। इमा मण्डपेन शनान्तरं तस्यैव श्रुतिधानीमादत्त इत्यत्रापि द्वितीया श्रुत्या तं तस्या श्रुतिधान्यंगत्वं। यत्
वाक्यीयं विनियोग इति- तन्न- तथा सति वाक्यादिगम्य वलीयस्ते नयाव द्वा क्पा द्वा श्रुतिधान्यंगत्वं भवति ताव
हिं ग्ना द्वा शनान्तरं गत्वं स्यात्। स्यो न तैः सदनं करोमीत्यस्यैव सदनं गत्वं- श्रुति विनियोगपक्षे तु यावद्वि
गा श्रमो नो जी गत्वं सं भवति तावदुक्त्या एव गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र तृतीया श्रुत्या एव श्रुतिवोगा ह्यप्योपस्था
नंगत्वं वत्त अश्रुतिधान्यां विनियोगः- क्रियते इति युक्तं तस्या श्रुतिधान्यंगत्वं। तस्माच्छ्रुति एव विनियोगः परा
हवनी ये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमं गत्वं सप्तमी श्रुत्येति- एवमन्योपि विरुद्धि श्रुत्या विनियोगोऽयं पशुनाय
जेतेत्यत्रैकत्वं पुंस्त्वयोः समाना श्रुतिधान्यं श्रुत्या कारकांगत्वं यजेतेति आख्याता हि हिस्वरूप्या या जावनां गत्वं समा
ना श्रुतिधान्यं श्रुतेरेव। परा श्रुत्या च यागांगत्वं। नवा कर्तृ स्य तस्य कथं यागांगत्वं मिति वाच्यं। कर्तृ पवित्रे द्वा रात
उपपत्तेः। कर्तृ वा दोषकल्पः आख्यातत्वे न हि तावदोष्यते। सावकर्तृ रं विना तु उपपन्नान्तरमाप्तिपति। ननु किं
मित्येवं वर्ण्यते आक्षेपकल्पः कर्तृ इति। आख्यातवाच्य एव किं न स्यात्। आख्यात अवगो- तावनाया इव कर्तृ रं वि

प्रतिपत्तेः। नव- तावन्त्यै वाक्षेप संभवे किमिति तद्वच कत्वं कल्पनीयमिति सो प्रतु। तथा सति आख्यात वाच्यका
त्रैव तावनाक्षेप संभवे तद्वच कत्वं मपि न स्यात्। किं- तावनायाः न केवलं कर्तृ व संबंधः कारकांतरेणापि संभ
धात्- अतः सानुहितिक मी श्रमे वाक्षेपे- विशेषाभावात्- कर्तृ तावन्त्यै व संभोजनकारकांतरेण- गुणात्
च परार्थत्वात् संबंधः समत्वात् स्यादिति न्यासात्। अतः सानुहितितामाक्षेपे दिक्षि स एव आख्यातवाच्यो तावनात्वात्
पक्षे वै किं न स्यात्। किं वै तृतीया दिवि नृक्षी नामपि करणा दिवा व कत्वं न स्यात्- तेषामपि कर्तृ व द्वा प
लाज संभवात्- किं- यदि कर्तृ न वाच्यः स्यात् कथमेकत्वं ते नाविद्यात्। नहि शा द्वा मशा हेनान्वेति- अन्यथा तु
हा दिक्षोप प्रसंगः। किं- देवदत्तः पवतीति सामानाधिकरण्यं न स्यात्- नहि केवलं- तावनाया व कस्या ख्यातस्य
देवदत्तपदे न सामानाधिकरण्यमुपपद्यते- एका र्थनिष्ठत्वाभावात्- कर्तृ वाच कत्वे तु उपपद्यते एवाल- कर्तृ नीति
व्याकरणस्मृतिविरोधस्तु कर्तृ न भिधेयत्वे स्पष्ट एव- किं- कर्तृ न भिधेयत्वे देवदत्तेन पवतीति प्रयोग प्रसं
गः। तृतीया हि अनभिहितयोः कर्तृ करणयोर्विहिता- आख्याते नव कर्तृ न भिहित इति कर्तृ वाचिनी तृतीया स्या
देव। कर्तृ रं विधाने तु अनभिहितत्वादेव तृतीया न प्राप्नोति तस्या अनभिहितताधिकारत्वात्- देवदत्तः पवतीति प्र
थमा तु प्राप्नोत्येव- प्रथमाया अनभिहितकारकविशक्तित्वात्- प्राप्तिपदिकार्थमात्रवाचित्वात्। नवतदा प्राप्ति
पदिके नैवार्थस्योक्तत्वात् प्रथमा वैयर्थ्यं। लिङ्गसंख्या प्रतिपत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वात्- केवलं प्राप्तिपदि
कस्य प्रयोगा साधुत्वात्। ततश्च यदि कर्तृ न वाच्यः स्यात् देवदत्तेन पवतीति प्रयोगः स्यात् तस्मादाख्या

न्यायप्र-
१०

त्वत्तत्त्वस्य श्रुत्यागाह्यत्वात्पक्षानां त्वत्क्रियत इत्येव आगाह्यत्वात्पक्षानां गत्व. सामर्थ्यं लिङ्गं। यथा कुः।
सामर्थ्यं सर्वज्ञानां लिङ्गमित्यभिधीयत इति। तेनांगत्वं। यथा बहिर्देवसदनं दामीत्यस्य लवनंगत्वं।
सहितं लवनं प्रकारादितुल्यमर्थः। तत्र लिङ्गं द्विविधं। सामान्यसंबंधो बोधकप्रमाणं तत्रापेक्षितं न पेक्षितं।
तत्र यदंतरेण यन्नसंभवे वतस्य तदंगत्वं तदपेक्षितं केवलं लिङ्गादेव। यथा ध्यानस्य कर्मादुष्ठा नांगत्वं।
न हि हानमंतरेणानुष्ठानं संभवति। यदंतरेण यत्संभवति तस्य तदपेक्षितं तदपेक्षितं। यथा कस्यमंत्रस्य ल-
वनंगत्वं। लवनं हि मंत्रं विनाप्युपायो तरेण स्मृत्वा कर्तुं शक्यते। अतो न मंत्रो लवनस्वरूपार्थः संभवति।
किंत्वपूर्वसाधनी भूतलवनप्रकाशनार्थः तत्त्वं न सामर्थ्यमात्रादवगम्यते। लवनप्रकाशनमात्रे साम-
र्थ्यमिति। अतो वर्यप्रकरणे दिसा सामान्यसंबंधो बोधकस्वीकार्यः दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि मंत्रस्य पाठादेव म-
वगम्यते अनेन मंत्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबंधि किं विवक्ष्यत इति। अन्यथा प्रकरणपाठवेयर्थप्रस-
गात्। किंतु पूर्वसंबंधि प्रकाशयमित्यपेक्षायां सामर्थ्यं द्विर्लिखे नमित्यवगम्यते। तद्विबहिः संस्कार-
द्वारा पूर्वसंबंधीति मंत्रस्य सामर्थ्यात् तदर्थत्वे सति नानर्थक्यं प्रसज्यते। तस्माद्बहिर्देवसदनं दामीत्यस्य
प्रकरणे दर्शपूर्णमाससंबंधितया वगतस्य सामर्थ्यं लवनंगत्वमिति सिद्धं। पूषानुमंत्रणमंत्राणां
तु यागादनुमंत्रणसमारख्यायागसामान्यसंबंधो वगम्यते सामर्थ्यात् पूषयागसंबंधो वगम्यते ननु तेषां
यावत्समारख्याया पूषयागे न सामान्यसंबंधो वगम्यते तावत् प्रकरणे दर्शपूर्णमासाभ्यामिव सामा-
न्यसंबंधो वगम्यते। समारख्या तस्तस्य बलीयस्त्वात्। अतएव पोरोडाशिकमिति समारख्यातेऽस्मिन्

१०

आप्ता तातामपि प्रयाजा नां प्रकरणात्ता वात्सं नान्यो पांशु याजांगत्वमित्युक्तं। किं वृत्तं। यागानुमंत्रणसमारख्याया
विनपूषयागे न सामान्यसंबंधो वगम्यते। किंतु यागमात्रेण प्रकरणे ननु दर्शपूर्णमासाभ्यामेव विशेषेण सं-
बंधो वगम्यते। अतः प्रकरणे हि कृत्तितत्संबंधस्यैवावगतत्वात् तदर्थत्वे मेव तेषां युक्तं। पूषेति शब्दस्य पु-
ष्पातीति व्युत्पत्त्या कथं विदयाद्यभिधायात् नैवं। पूषानुमंत्रणमंत्रे हि श्रूयमाणे एव गम्यते एषाभिधान-
समर्थत्वादेयं मंत्रस्तत्प्रकाशनार्थ इति। लवनमंत्रं वलवनप्रकाशनार्थः। नतत्र प्रकरणे अपेक्षा येन तेषां
मुपजीव्यत्वेन प्राबल्यं स्यात्। प्रकरणे ननु दर्शपूर्णमासात् तत्त्वत्संबन्धकालिङ्गश्रुतिकल्पेन न विनियोजक-
त्वादिङ्गस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यं। अतो लिङ्गात् पूषप्रकाशनार्थत्वे वगम्यते तन्मात्रप्रकाशनमनर्थकमिति अह-
र्वसाधनपूषप्रकाशनार्थत्वं वक्तव्यं। किंतु पूर्वमित्यपेक्षायां यागानुमंत्रणसमारख्यानुगृहीता हिङ्गात् पूष-
यागात् पूर्वसंबंधि देवता प्रकाशनार्थमित्यवगम्यते। अतो यद्यपि समारख्यातः प्रकरणबलीयस्तथापि त-
स्य लिङ्गे न बाधितत्वात् समारख्याया दुर्बलाया अपि प्रबलं लिङ्गाश्रितत्वेन प्राबल्यात् तेषां सामान्यसंबंधे प्रमा-
णं। दुर्बलस्यापि प्रबलाश्रितस्य प्राबल्यात्। अतएव श्रुत्यपेक्षया दुर्बलाया अपि स्मृतेरावमन रूपप्रबल-
पदार्थाश्रितत्वेन प्राबल्यात् तदर्थधर्मगुणभूतश्रोतक्रमत्यागेन वेदप्रकरणानंतरं श्रुते आवमनमेव कार्य-
मित्युक्तं। यथा कुः। अत्यंतवृद्धवतो पि को रजोनपदाजनाः। दुर्बले रधिबाध्यते पुरुषेः पार्थिवश्रितैरि-
ति। यत्पूषेति शब्दः कथं विदयाद्यभिधायात् तन्मंत्रं तस्यादंतु को हि स इत्यादिवाक्येष्वेव हि कप्रमिद्धा-
वार्थविशेषे नूढत्वात्। नूढेभ्यो व्यक्तेभ्यो हेतुगो गल्लीयस्त्वात्। अतएव पोरोडाशिकमिति समारख्यातेऽस्मिन्

न्यायप्रकाश

११

रथकारणदेनलो धन्वनापरपक्षावर्णविशेषउच्यते। स्तेःत्राबल्यात्। नतुरथं करोतीति युक्त्या द्विजातयो
योगस्यदोर्वल्यादित्युक्तं पक्षे। तस्माद्युक्तं पुनस्तस्मात्समाख्याया सामान्यसंबंधेवगतेसामर्थ्यात्पक्षपातसंबंधः पूजानु
मंत्रणमंत्राणामिति। यथाहुः। सामान्यमंत्रणानीति समाख्याकृतयोऽनिका। तस्माच्छब्दतुल्येनप्राप्तिस्तदेव
तेकृतविति। तस्मिन्प्रमाणंतरसिद्धसामान्यसंबंधस्यपदार्थस्यविनियोजकंलिंगमिति। तत्रविनियोजकंलिंगं
गंमुख्यपदार्थेविनियोजकंनगोणे। मुख्यार्थस्यप्रथममुपस्थितत्वेनतत्रैवविनियोगबुद्धौपर्यवसन्नाया
पुनर्गोणेविनियोगकल्पनायां गौरवप्रसंगात्। अतएवबहिर्देवसदनं दामातिमंत्रः सामर्थ्यत्कुशलव
नां गं। तेषां मुख्यत्वात्। नउक्तं पराजितवर्णागमित्युक्तं। तदिदंलिंगं वाक्यादिस्यो बलवत्। तेषां हिनसात्ता
द्विनियोजकत्वं किंतुश्रुतिकल्पयित्वा। नचासामर्थ्यस्यश्रुतिकल्पयित्वा विनियोगफलकल्पनासंभव
तीति सामर्थ्यादिकल्पत्वेनोपजीव्यत्वात्। अतस्तेयविसामर्थ्यकल्पयित्वा श्रुतिकल्पनेतावदेवकुपे
नसामर्थ्येनश्रुतिकल्पयित्वा विनियोगः क्रियतइतितस्यप्राबल्यं। अतएवस्यानतेसदनं करोमिद्युतस्य
धारयासुरोर्वकल्पयामीत्यस्यसदनंगत्वंलिंगात्। नतुवाक्यात्सादनंगत्वं तस्यदोर्वल्यादिति। समाधि
व्याहारेवाक्ये। समप्रियाहारेनामसाध्यत्वादिव। बकाद्वितीयाद्यभोववस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारणं।
यस्यपणमयाजुहूतं वति। अत्रहिनाद्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते केवलं पणताजुकोः समप्रियाहारमात्रं।
तस्मादेववपणंतीयाजुहूतं नवानुधक्यं नुहूतं नपुर्वल्लुपतात्। तस्यैवाकार्यनिष्पत्तया अवत
हविधिरिणक्षायदूवसाधनतज्जावयेदिति। एवंवपणंतीयायदिजुहूतं क्रियतेतदेवतत्साध्यमपूर्वमेवति

११

नान्यथेतिगम्यतइतिनपणतायावैयर्थ्यं। अवतहविधिरिणक्षायदूवसाधनतज्जावयेदिति। नतुवाक्यात्सादनंगत्वं तस्यदोर्वल्यादिति। समाधि
व्याहारेवाक्ये। समप्रियाहारेनामसाध्यत्वादिव। बकाद्वितीयाद्यभोववस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारणं।
यस्यपणमयाजुहूतं वति। अत्रहिनाद्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते केवलं पणताजुकोः समप्रियाहारमात्रं।
तस्मादेववपणंतीयाजुहूतं नवानुधक्यं नुहूतं नपुर्वल्लुपतात्। तस्यैवाकार्यनिष्पत्तया अवत
हविधिरिणक्षायदूवसाधनतज्जावयेदिति। एवंवपणंतीयायदिजुहूतं क्रियतेतदेवतत्साध्यमपूर्वमेवति

मीमांसा

१२

रा। मतिः न नमिदं वाक्यं केन विद्वाको नेक वाक्यतुल्यमिति । तत्र वाक्यं क्षान्त्प्रकरणं वाक्यस्य वाक्यं तरेक वा
क्यत्वे प्रमाणं । एवं वाक्यकरणं वाक्यं कल्पयित्वा विनियोजकं कृतं इति तावद्वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा वि
नियोजकं भवतीति प्रकरणद्वयं बलीयः । अतएव इन्द्रादी इदं विरजुषेतामवी वृधेतां महो ज्ययो का
तामित्यत्रेन्द्रादीपदस्य लिङ्गादृशगित्वं । न तु प्रकरणादृशपूर्णमासंगत्वं । प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्य
इति । उभयाकांक्षाप्रकरणं । यथा प्रयजादि । समिधो यजतीत्यत्र हि इष्टविशेषस्यानिर्देशात्समिधाया
नेन भावयेत् किमित्यस्य पकार्याकांक्षा । दृशपूर्णमासवाक्येपि दृशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गभावयेत्कथमित्य
स्य पकार्याकांक्षा । अत उभयाकांक्षया प्रयजादीनां दृशपूर्णमासंगत्वं सिद्ध्यति । न तु यदि प्रयजादिवा
क्ये इष्टविशेषो न श्रूयते तर्हि विश्वजिन्यायेन स्वर्गः फलं कल्प्यते । विश्वजिदधिकरणे हि विश्वजिताय ज
नेत्यत्र फलस्याश्रवणात्फलमन्तरेण वविधेरनुपपत्तेरवश्यं फलं कल्पयितव्ये सवाचित्वेन स्वर्गः फ
लमित्युक्तं । तदुक्तं । स्वर्गः स्यात्सर्वमित्यविशिष्टत्वादिति । तत्रिसत्रन्यायेन नार्थवादिकं फलं कल्प्यते । स
त्रिसत्राधिकरणे हि प्रतितिष्ठति द्वैय एता रात्री रूपयंतीत्यत्र विध्युद्देशे फलाश्रवणात्फलमन्तरेण वविधि
श्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फलं कल्पयितव्ये आर्थवादिकं प्रतिष्ठारूपं फलमित्युक्तं । विश्वजिदधिकरणन्याये
नानुपस्थितस्वर्गकल्पने तस्य प्रकृतसंबंधकल्पने गौरवादर्थवादी पक्षितस्यैव प्रकृतफलत्वं कल्पने ला
घवात् । तदुक्तं । फलमात्रेण निर्देशादश्रुतो ह्यनुमानं स्यादिति । तस्माद्विश्वजिन्यायेन रात्रिसत्रन्याये

१२

न वा स्वतंत्र फलार्थत्वे संभवति किमिति दर्शपूर्णमासंगत्वं स्वर्गः कियत इति चेत् । नेवं स्वतंत्र फलार्थत्वे न्यतरा
कांक्षया संबंधः स्यात् । न ह्यत्र फलस्य साधनाकांक्षास्ति । श्रूयमाणं हि फलं साधनमाकांक्षति । न वा तत्र न कुर्यते ।
एवं व फलस्याकांक्षाभावात्केवलं किं भावयेदिति प्रयजानां भाव्याकांक्षयैव स्वतंत्र फलार्थत्वं स्यात् । इन्द्रादी
मासार्थत्वे तु उभयाकांक्षा प्रमाणं प्रयजानां भाव्याकांक्षायां । इतरत्र कथं वाकांक्षायाः सत्त्वात् । अन्यतवा
कांक्षा तस्योभयाकांक्षा बलीयसीति वक्ष्यते । ततश्च दर्शपूर्णमासार्थत्वे नैव युक्तं न स्वतंत्र फलार्थत्वमिति । तदुक्तं
इत्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति । अत्र प्रत्येक फलश्रुतिरस्य पूर्णमयी जुहूर्भवति
न स पापं शोके कष्टं गतीत्येवमाद्या । संस्कारफलश्रुतिर्मदुक्तं च धुरेवात्रात् व्यस्ये इह इत्येवमाद्या । कर्मणि
फलश्रुतिर्विवा एतद्यहस्याक्रियते यत्प्रयजानुयाजा इत्यत इत्याद्या । कर्मणि ह्यारा इपकारक कर्मपरं इह
य्य । संस्कारकर्मणि पृथक् सक्तीर्तनादित्यास्तां तावत् । तादृशप्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकं न द्वयमुपमाः ।
तयोस्तु क्रियायोगाद्विनियोजकं कृत इति चेत् । श्रुतं । यजेत स्वर्गं काम इत्यत्राख्यातां शेनाधिभावनाजि
धीयते भावयेदिति । सावांशत्रयमपेक्षते । किं भावयेत्केन भावयेत्कथं भावयेदिति । तत्र भाव्याकांक्षायां
छाद्यन्यायेन स्वर्गभावतयावेति । स्वर्गभावयेदिति । करणाकांक्षायां समानपदोपात्तो यागो नार्थाधि
करणन्यायेन करणतयावेति यागेन स्वर्गभावयेदिति । ततः कथमिति कर्मभावाकांक्षा जायते तस्यां वाकां
क्षायां यत्संनिधौ पठितं अश्रूयमाणं फलं वक्रियाजा तं तदुपापकार्याकांक्षा इति कर्तव्यत्वेनान्वयमनुज

मी मां. न्या.

१३

विद्युद्योग्या क्रियाया एव लोके कथं जावा कं द्वाया मन्वय दर्शनात् न हि कुठारेण छिं द्या कथमि सा कां द्वायां ह
स्त इति केवलमुच्चार्यमाणो पिह स्तोत्रं यं प्राप्नोति किं तर्हि हस्ते नोद्यम्य निपात्यति उच्चार्यमाणो उद्यमन निपत न एव।
हस्तो पित द्वा रेणैवान्वयं प्राप्नोतीति सर्वज्ञो न मेतत् किं वा कथं जावा कं द्वाया नामकरण गत प्रकारा कां द्वा. थ
मुञ्जः प्रकारे वा चित्वात् सामान्यस्य च भेदको विशेषः प्रकारः सामान्यं च क्रिया रूपमेवारब्धा तेनोच्यते यजेत
स्वर्ग काम इत्यस्य हि अयमर्थः यागे न तथा कर्तव्यं यथा स्वर्गो भवतीति क्रिया सामान्यस्य च विशेषः क्रियैव
भवति न हि ब्राह्मण विशेषः परिब्राजका दिग्ब्राह्मणो भवति एवञ्च करण गत क्रिया विशेषा कां द्वा परना
मधेय कथं जावा कां द्वायां क्रियैवान्वेतीति युक्तं सर्वकरण गत क्रिया विशेषो न्वाधानादि ब्राह्मण तर्पणो तः
क्रिया रूप एवेति युक्तं तस्य प्रकरणे न यदुक्तं तस्य च करण गतत्वं तदुपकार कत्वमेव तेन विनोयागे ता पूर्वा
जननात् न ह्यद्यमन निपत न व्यतिरेकेण कुठारेण द्वाया जावो ज न्यते तस्मिन् कथं जावा कां द्वायां क्रियैवान्वे
तीति अत एव द्रव्य देवतयो र्याग संपादन द्वा शब्दस्य प्रदायिके रूक्ते विद्युत्तौ व कथं जावा कां द्वाया मुप
कार संपादन मति दिश्यत इति यदि च कथं जावा कां द्वायां सिद्धं वस्तु अन्य यो ग्यं स्यात् तदा संपादन पर्वतं
यथकाराणां धावनमनर्थकं स्यात् अतश्च क्रियाया एव तिकर्तव्यता त्वं कथं जावा कां द्वाया ही तस्य तिक
र्तव्यता त्वात् इति शब्दस्य प्रकार वा चित्वात् कर्तव्यस्येति प्रकार इति कर्तव्यता प्रकारश्च सामान्यस्य भेद
को विशेष इत्युक्तं कर्तव्यस्य च विशेषः कर्तव्य एव भवतीति न सिद्धं स्पष्टं न इति कर्तव्यता त्वं किं कुं

१३

जावा एव सिद्धस्य तु द्वाया देः केवलं मंगलं तदपि कृत्यादिना न तु प्रकरण गतं यथा कुः जावांतर क्रिया योगादौ
वा क्वाप कल्पितात् युगलमेक कथं जावैरुक्तेति प्राकृताः क्रिया इति अत एव बहिर्देव सदनं दाम्नीत्यादि मंत्राणां कि
ता देग त्वं न तु प्रकरणे दिक्ते अर्थवा दाधिकरण पूर्वपि हसमा प्रौराण के कृषि द्रव्यस्येति कर्तव्यता त्वं विधान
मंगलवा मित्रा यद्रुक्ते बहुर्यथ स्वर सा दुक्त युक्तेति तस्मिन् प्रकरणे क्रियाया एव विनियोजक मिति तत्र
प्रकरणे द्विविधा महाप्रकरण मवांतर प्रकरणे च तत्र प्रकरणे जावनायाः प्रकरणे महाप्रकरणे तत्र प्रयाजा दी
नीया हर्क तत्र प्रकृता वेवायन समग्रो गोपदेशः सा प्रकृतिः यथा दर्श पूर्ण मासा दिः तत्र चोभया कां द्वा रू
पं प्रकरणे संभयति आ कां द्वा नु परमात् विद्युत्तौ तु न प्रकरणे भवति यत्र न समग्रो गोपदेशः सा विद्युतिः य
था सौर्यादिः तत्र च यान्य पूर्वाण्ये गानि पठ्यंते उपहो मा दी निते जा न प्रकरणे विनियोजकं तत्र यद्यपि तेषां किं
जावोदित्यस्या कां द्वा तथा पि प्रधान स्य न कथं जावा कां द्वा स्ति प्राकृते रे वागे निरा कां द्वा त्वात् न च प्राकृता
नाम गाना मत्रा पठितत्वे नाप्रत्यक्षत्वा द्वा कृता नोपपठितत्वे न प्रत्यक्षत्वा ते रे वा कां द्वा पशम इति वाच्यं तेषां
पठितत्वे पि अ कुत्रोपकारत्वे न कृति आ कां द्वा पशमने सामर्थ्यात् प्राकृता नोप कृत्रोपकारत्वे न तत्त्वमने
सामर्थ्यात् न च त्रैषा मुपस्थापकाभावः उपमिति कृत्वा प्रापणे न तेषा मुपस्थितत्वात् सौर्या वा क्ये दृष्टे
ओषधि द्रव्य कत्वे न एक देवत्यत्वे न च सा दृश्ये नान्ये यवाका मुपमीयते यथा जावना तत्र सौर्या वा क्ये जावना
या जाव्य करणयोः सत्तादितिकर्तव्यता कां द्वा या मुपकार एव भावे नात्र येति कर्तव्यता ति दिश्यते सौर्या यागे
न ब्रह्म वेवैसावयेषा मेव वादिति तथा च तेषां कां द्वा पशमान विद्युतेः प्रकरण मस्ति अन्यतरा कां द्वा न

मीमीसा
१४

पश्चादिवचा पूर्यंग ग्रहणं न च प्राकृतं ग्राहणं मेव विदुते प्रकरणात् किं न स्यादिति वाच्यं। तेषां मपि प्र
कृत्युपकारकतया आकांक्षा शमात्। ननु प्राकृतानामेव गाना माकांक्षा वेतेषां विदुति संबंधके वक्तव्य
ना स्यात्। अहं पूर्वाणां त्वाकांक्षा सत्त्वादिहेतुरस्य। कांक्षा वत्तात्तेषां संबंधः प्रकरणात् स्यात्। प्रकरणं वस्तु
ना ज्ञेय इति विनियोजकमिति अपूर्वाणां मेव प्रथमं संबंधः स्यात्। प्राकृतानामिति। अत्रोच्यते। सत्यं प्रकरणं
गृहित्वि विनियोजकं तथापि प्रमाणबला बलात् प्रमेयवत्ता बलस्य स्यात्। युक्तविधयोपस्थितानां प्राकृ
तानामेव संबंधो युक्तः स्यात्। कृतोपकारत्वात्। न वेकृतानां कृत्योपकारत्वात्। विदुते श्योपकारकपदार्था
कांक्षा। न पदार्थमात्राणां मितियुक्तः प्रथमं प्राकृतं ग्राहणं संबंधः। ततश्च विदुते प्रकरणं विनियोजकं। यत्तु वि
दुते प्राकृतं ग्राहणं न विधीयते यथोक्तं वरस्यैव भवतीति स्यात्। ननु वादेनोक्तं वरस्यैव प्रकरणात् विदुते।
ननु न तत्प्रकरणं कृत्यते अक्रियात्वात्। क्रियाया एव प्रकरणं ग्राह्यत्वादिनिवेत। सत्यं तथापि तावद्विधीय
मानस्योक्तं वरस्यैव स्यात्। कांक्षा किं वाच्येति। न च यथा नु वादेन तस्य विधीयमानत्वात्। पश्य च दृष्टं रूप
त्वात्। तेनैवोक्तं वरस्यैव नैराकारस्य। आह वीनो यत्तु वाधा नैवेति वाच्यं। यत्तु स्यैव वला दृष्टं रूपत्वात् भावात्।
तस्य हित रूपत्वे रवादि रत्वादि के वला दृष्टं रत्वात् न च तत्संभवात्। तथा सति रवादि रत्वात् नैवेति निवे
त्वेन कृतोपादानं न स्यात्। अदृष्टादस्य प्रतिनिध्यात्वात्। न हि रवादि रत्वात् नैवेति कृतं रत्वात् क्रियत इत्यत्र
प्रमाणमस्ति। अतएव नादृष्टार्थानां प्रतिनिधिः। तदुक्तं न देवता निरादृष्टक्रियमन्या रत्वात्। प्रतिनिधि
त्वेन नोपादानं करादेतत्करी येषु तस्या न्ययस्य के वला दृष्टं रूपत्वे। अपि तु दृष्टा दृष्टं संस्कारगणेषु

१४

पश्चात्तां प्रदक्षिणाः। एवं चोक्तं वरस्यैव न यत्तु मात्रेण नैराकारस्य। दृष्टं संस्कारस्य प्रकाशं तरेण विसेभवात्। अतश्चा
स्योक्तं वरस्यैव स्यात्। कांक्षा। विदुते रत्वात् किं वाच्यं। कांक्षा। सावत दृष्टात्प्रतिनिधयोपकारात्। तदृष्टं भावेन च पदार्था
अन्यीयेत। न तत्प्रकारमात्रान्वयेन शास्यति। अतश्च यथे प्रियं भावनायाः करणाकांक्षा दृष्टाः करणत्वेनात्वे मे जाते
सिद्धस्य करणत्वात्। उपपत्त्या होमस्याभयत्वेनात्वे यथावदनुवर्तते न तु दृष्टं न्यममात्रेण निवर्तते। अत्रोच्यते न च
गृह्यमाणो होमः करणः। कांक्षेयैव गृह्यत इत्युच्यते। न त्वाभ्याकांक्षानामनुवर्तयति। एवं विदुतेः कथं भावाकांक्षानो
पकारात् न्यमात्रेण निवर्तते उपकारदृष्टं भावेन वा यत्तु दार्थान्वयमनुवर्तते। अतश्चोपकारदृष्टं भावेन गृह्यमाणः
पदार्थाः कथं भावाकांक्षेयैव गृह्यते। तत्र प्राकृतः पदार्थाः कथं भावाकांक्षेयैव गृह्यमाणः अपि न प्रकरणात् स्यात्।
प्रकृत्युपकारकतया तेषां माकांक्षा शमात्। ओक्तं वरत्वात् यत्तु अन्यानुपकारकतया माकांक्षा। पशुमिवोक्तं न स
पशुभावेन यावत्वादि रत्वात् मायातिता विधीयते इति युक्तं तेषां प्रकरणं ग्राहणं उक्तं याकांक्षा सत्त्वात्। यदि हि र
पशुभावेन रवादि रत्वादि रत्वात् स्यात् ततो विदुते रत्वात् कांक्षा भावादेोक्तं वरत्वं न प्रकरणं ग्राह्यत्वात्। न चैतदस्ति। बोद्धव्यं रत्वा
दि रत्वा विषयत्वात्। ननु यदि रत्वादि रत्वात् मायातिता वदेवोक्तं वरत्वं विधीयते तदति न रवादि रत्वात् वाधोऽप्राप्त बाधः
स्यात्। तर्हि यथा धवत्। तथा हि। वाधो द्विविधः। अप्राप्त बाधः प्राप्त बाधश्चेति। तत्र तात्त्विको वाधो अप्राप्त बाधः। तत्र हि
यावदुक्तं न प्रमाणं विनियोगः कर्तुं शक्यते तावदेव प्रबल प्रमाणं विनियोगः क्रियत इति तद्विधितेनैव रत्वाधः
अत्रोक्तं बाधः। उक्तं प्रमाणं स्यात् प्रकृतत्वात्। प्राकृतस्यैव गत्तु विदुते रत्वात् प्राप्ति स्य प्रत्याप्ता नादर्थोपात्त तिथे
धाकांक्षा बाधः स प्राप्त बाधः। यथा प्राकृतानां कृषा नो प्रतिनिधौ शरा मानात्। यथा वाऽप्राप्तस्य कृत्यत्वेनैवोक्तं

विकृतेस्तदा कांक्षाः वा यावत् यथा हि यो हि होमेदक्षिणादानसमयविहितं कृत्वा विष्णोः सागस्य द्विरात्रादि
 बुद्धौ दक्षिणादानस्य प्रथमं हि अनुष्ठानं तद्विहितं हि दक्षिणादानं पूर्वकालीनैः पदार्थैः कृत्वा विष्णोः कृत्यनेस्य शा
 स्त्रविहितत्वेनोपाहितत्वात् यो हि होमेदक्षिणादानो तद्विहितं पदार्थैः न दृष्टमापि द्विरात्रादिषु प्रथमेन न
 नुष्ठा यमानेदक्षिणांतरकालीनैः पदार्थैर्न विहितं तस्य प्रकृत्यर्थे सिद्धत्वेना शास्त्रीयत्वादिति । एवं हि
 गुणस्या विहितत्वे न विकृतेस्तदपेक्षानास्तीति । तस्मादनुष्ठाना कांक्षाया असेन वा तदपेक्षास्य न प्रकरण
 नियोगः संभवतीत्यलमिति विस्तरेण । तस्मिन्महाप्रकरणे प्रकृत्यर्थे विनियोजकं । विकृतौ तु यत्र
 प्राकृतदृष्टार्थागुवादेन विधीयते तस्य विनियोजकं न तु केवलं विधीयमानस्य रूपाणि स्यति । यत्र वि
 कृतावपि प्राकृतधर्मानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरंतराले पूर्वमप्येकं केवलं पठ्यते तदपि प्रकर
 णेन विनियुज्यते । यद्यपि विकृतः कथं वा कांक्षा प्राकृते रंगेः शान्त्यति तथापि यत्र प्राकृतं गा नुवादे
 न धर्मविधानं तत्र तद्विधानं वा न निवर्तते । अतो विकृतोराकांक्षा वा दंतराले विहितस्याप्यपूर्वस्यांग
 स्य जात्याकांक्षा सत्याद्युक्तस्य प्रकरणाद्विकृत्यर्थत्वं । यथाऽमनहोमेषु तद्विप्रकृतं गा नुवादेन विधी
 यमानयोर्धर्मयोरंतराले विधीयते इत्युक्तं तत्र रत्ना रा वित्यासीतावत् । फलं वा नाया अंतराले यदंग
 भावनायाः प्रकरणं तद्विवांतरप्रकरणं । तत्राभि क्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकं । तत्र संदेशेन शा
 यते । तदभावेऽविशेषात्सर्वेषां फलं वा नाया कथं भावेन यद्गुणात् । संदेशो नाम एकां गा नुवादेन विधीय

मानयोरंगयो रंतराले विहितत्वं । यथा हि क्रमणे । तद्विप्रमानयते उपपत्तयः । दिनाप्रयाजा नुवादेन किंचिदंगं
 विधीयति । यथाऽपि प्रयाजा नुवादेन यो वे प्रयाजा नां मिथुनं वेदस्यादिना किंचिदंगं विधीयते । अतः प्रया
 जांगमधेयवित्तमभि क्रमणं तदंगं भवति । तत्कथं भावाकांक्षाया अप्रतीतिः । यथाऽमनहोमेऽप्युक्तं । अतः प्रया
 जविधिभिर्न ताते पुनश्च तेनैव संदेशेन तद्विधित इति । नवांग भावनायाः कथं भावाकांक्षायाः प्रयाजा नुवादेन विधी
 कथं भावेनाभि क्रमणं गृह्यते इति वाच्यं । भावनासाध्यं न सर्वत्र कथं भावाकांक्षायाः सत्यात् । प्रयाजे र पूर्वकृत्या
 यांगोपकारं प्रावेदित्कालेनामनजा नातिप्र याजे र पूर्वकृतं तस्य न बल्येव कथं भावाकांक्षा कथं भावेनाभि र पूर्व
 कर्त्तव्यमिति । सावसं दशयति ते विनियोजकैः स्मार्त्तैश्चावमनादिभिः शान्त्यति । तदभावे रस्वरूपनिष्पादेन न विहितो
 मन्वायेन निवर्तते । इति होमेषु हि स्वरूपनिष्पादनातिरिक्तत्वात् प्रापारो न श्रूयते । नाप्यतिदेशेन तत्प्राप्तिः । यागी
 यानां धर्माणां तावन्नातिदेशः । यागत्वेन होमत्वेन वेत्तं दृष्टव्यम् । नापि होमी यानां । कस्य होमस्य धर्माः । कस्मिन् होमे
 प्रवर्तते इति विशेषनिर्णये प्रमाणाभावात् । अतो धर्मप्राप्त्यादि वा इति होमैरिष्टं प्रावेदिति कथं मित्युक्तं नोप्या
 कांक्षा स्वरूपनिष्पादेनैव शास्यमिति । एवं चैवंगे कुसंदेशा ध्यावाः तत्रोत्पन्नाप्याकांक्षा तेनैव निवर्तते न तु सर्व
 धातवसावः । तस्माद्युक्तमुक्तमभि क्रमणं प्रयाजांगमिति । तत्रैवमवांतरप्रकरणं महा प्रकरणादुल्लेखः । संद
 शयति ता नां धर्माणां धर्मप्राप्तिः । प्राप्तिः कांक्षायां प्राधानां पूर्वात्प्राजाद्य पूर्वस्य कृतित्युपस्थितेति । प्रकृतमनु
 सरामः । तस्मिन्नुक्तमभि धर्मप्रकरणस्य विनियोजकत्वं । तद्विहितं न प्रमाणं तद्विहितं न हि विहितं नादं

मीमांसायाः गत्वन्तत्रान्यतरस्यप्रकारां तरेण निराकांक्षत्वं। नवसाकांक्षं निराकांक्षेण संबं धुंयोग्यं विनाकांक्षो ह्यपनेन।
 १७ अतश्चान्यतराकांक्षया यावदुभयाकांक्षारूपप्रकरणकल्पनद्वारा वाक्यादिकं कल्पयितुं मान्यते तावत्प्रकरणे
 नवाकादिकं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति स्थापनात् प्रकरणस्य बलीयस्त्व। अतएव विदेवनादयो धर्मा
 अभिवेचनीयसंनिधौ पठिता अपि नाभिवेचनीयस्योर्ण। तेषां तदंगत्वं वत्त्वा नाहवेत्। ननु प्रकरणात्। अभिवे
 चनीयस्याप्यत्र बोधना बोधितत्वेन न्यायिणो मविकारत्वात्प्राक्तैरेव धर्मे निराकांक्षत्वात् किं प्रकरणाद्राहस्त्व
 यागं। ननु राजसूयेन स्काराज्यक्रामो यजेतेत्यत्र राजसूयशब्दस्तथा नामधेयत्वादात्त्यात परतंत्रोयत्रारव्यातं व
 र्तेतेतत्रैव धर्मेते नवदशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गक्रामो यजेतेत्यत्र यथा दशपूर्णमासपदं नामधेयमपि नाख्यात पर
 तंत्रं तत्रापि यजेतेत्याख्यातमविशेषात्सर्वी नेव प्रकृतानां यथादीत्यादिना प्रधातुसमर्थं दशपूर्णमास
 पदं त्वान्नेयादी नेव वदति न स वात् अतश्च न तदाख्यात परतंत्रं तथा राजसूयपदमपि किं न स्यादिति वाच्यं प्र
 सिद्धेन पदेनाप्रसिद्धं निष्पद्येत यथाहुः। पदमज्ञातसं दिग्धं प्रसिद्धे रट्थकृत्स्निति। निष्पद्यते निरुद्धं न
 स्वाध्यायपनीयत इति। दशपूर्णमासपदेव काठनिमित्तं तद्यो गश्चाग्नेयादिवाक्ये रवगतः। अतश्च तद्व्यति
 न दशपूर्णमासपदं प्रसिद्धं नवाग्नेयादी नाव कुत्वा द्विक्वर्णात्त्वमस्यानुपपन्नमिति वाच्यं। विद्वद्वाक्यसि
 द्धसमुदाय द्वाविंशतिप्रमाणे तदुपपत्तेः। एवं दशपूर्णमासपदस्याग्नेयादिवाक्ये निष्पद्यते यजेतेत्याख्यातम
 पिता नेव वदति। नीहितुक्रोस्वार्थत्यागो भवति। राजसूयपदं त्वनिष्पत्तिार्थं। अतस्तदाख्यात परतंत्रमेव।

१७

तत्राविशेषात्सर्वे द्विष्टिपशुसोमेषु विद्यते। तत्रैव तदाज्ञातस्य पदमपि ता नेव वदति। नयराजसूयपदस्य राजसू
 यतेत्यत्रेति न्युत्पत्त्या सोमाभिष्विनिमित्तत्वात् तस्य च सोममभिष्विणेतीति वाक्येन सोमयागे वगतत्वात् न द्वावित्येव नेष्टि
 पशुवाचित्वमिति वाच्यं। न ह्यभिष्वेचनीयादिसोमयागेषु अभिष्वः प्रसङ्गेण वाक्येन बोधितोक्तिः। तदाक्यस्य नोति
 श्चोमेसत्वात् अतिदेशात्संबंधो वगत इति चेत् न अतिदेशस्य फलसंबंधो नरकालीनेत्ये नराजसूयेन स्काराज्यक्रामो
 यजेतेत्येतद्वाक्याथविगल्युत्तरकालीनत्वात् अनेन हि वाक्येन फलसंबंधो विधीयते पश्चात्कर्तव्यत्वाकांक्षायाम
 तिदेशकल्पनात् अतश्च तत्रागि वै तद्वाक्यार्थो वर्णनीयः। तदा राजसूयस्यानेव गतत्वाद् राजसूयपदमप्रसिद्धार्थमेव।
 अतएव राजसूयपदमन्युत्पन्नमभिकर्णशब्दवदित्फलसं प्रदायिकैः। एवं च प्रसिद्धार्थत्वे नाख्यात परतंत्रत्वाद् राजसू
 यपदेनेष्टिपशुसोमयागा उच्यते ते च ते सैः प्राकृतैर्धर्मे निराकांक्ष इति न प्रकरणं विदेवनादी नां राजसूये विनियोजकं।
 उभयाकांक्षया अजावात् नवप्रातिस्विकरूपे नैराकांक्षेपि न राजसूयत्वेन रूपेण नैराकांक्षमिति वाच्यं। आकां
 क्षा ह्येव प्रमाणमावात् किं च प्रातिस्विकरूपेणैराकांक्षया कांक्षया सापि फलसंबंधो नरकालं सवराजसूयत्वेन ननु प्रा
 तिस्विकरूपेण राजसूयत्वेनैव फलसंबंधो उत्पन्नायाः कथं जावाकांक्षया विदेवनादिभिः शान्तिदेशकल्पने मेव न स्या
 त्। सादसामान्यरूपेण प्रातिस्विकरूपेणैव फलसंबंधविधायिका कथं न वेत्तदा मुनेताकांक्षया ननु सार्वभौमविदे
 वनादीनां आतिदेशिकानां वागनां संबंधः नवरादिति। तस्मात्प्राकृतैर्धर्मे नैराकांक्षया नैव विदेवनादीनां प्रकरणं
 विनियोजकमिति चेत् सत्यं अतएव सांप्रदायिकैर्विदेवनादीनां स दशो दशितः। राजसूय (वि) त्वपु स्कारेण यधम

श्री मां न्यास
१८

विधीयते राजसूया यत्नेनाउत्पुनात्येवमादयः तन्मध्यै देवनादयः पशुंते अतस्ते सर्वगो जसूयां गं। प्रयाजा तु वादेन
विधीयमानधर्मनियमेषां तत्र याज्ञिकमणवत्। तस्माद्युक्तं विदेवनादीनां प्रकरणाद्राजसूयांगत्वमिति।
तस्मिन् प्रकरणस्य स्थापनाद्वर्तीयस्त्वमिति दिशसामान्यस्थाने। तच्च द्विविधं। पाठसादेश्यं अनुष्ठानसादेश्यं चेति।
यथा कुतः तत्र क्रमो द्विधेयः देशसामान्यलक्षणः। पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणमिति। स्थानं क्र
मश्चेत्यनर्थतिर। पाठसादेश्यमापि द्विविधं यथा संख्यं पाठः संनिधिया वक्ष्येति। तत्रैव ज्ञानमेकादशकपालं निर्वपे
द्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितेष्टिषु ईद्राग्नीरोचनादिवत्सादीनां याज्यानुवाक्यानुमंत्राणां
यथा संख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं यो विनियोगः स यथा संख्यं पाठात् प्रथमपाठितस्य मे
स्य हि कैमर्थ्याकांक्षायां प्रथमतो विहितं क्रमैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात् यानि तु वैकृतान्यानि प्राकृतानि
गातुवादेन किं हि तानि संदेश्यपतितानि तेषां विकृतस्य त्वं संनिधिया पाठात् तेषां हि कैमर्थ्याकांक्षायां फलवद्विष्ट
त्यर्थमेव न्यायेन संबध्यते उपस्थितत्वात् अतएव ते पुनर्विश्वजिन्यायावतारः स्वतंत्रफलार्थत्वे विकृतिसंनि
धिया नार्थक्यापत्तेः। पशुधर्मणि मन्त्राणामर्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् ओपवसथ्ये हन्यग्नीषोमीयः पशु
नुष्ठीयेत तस्मिन्नेव दिने तेषां मन्त्राणां पशुंते अतस्तेषां कैमर्थ्याकांक्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पशुधर्ममेव न्यायेन
संबध्यते अतो मुक्तमनुष्ठानसादेश्यादर्थत्वं तेषां नवपाठसादेश्यादेव तत्किं न स्यादिति वाच्यं अग्नीषोमीयस्य
पशोः कैमर्थ्यसंनिधौ पाठात् नवक्रमसंनिधौ तस्य पाठात् तदनुष्ठानमपि तस्यादिति वाच्यं। स एव हि देवत्यः पशु

१८

रोपवसथ्ये हन्यग्नीषोमीय इति वचनात् तदनुपपत्तेः। न च स्थानात् प्रकरणस्य वर्तीयस्त्वेन पशुधर्मिणां ज्योतिषो मन्त्रत्वमे
व किं न स्यादिति वाच्यं। तस्य सोमयागत्वेन पशुधर्मग्रहणं अयोग्यत्वात् अत आनर्थक्यप्रतिज्ञा नार्थपरीतत्वात्
वक्तुमिति न्यायात् स्थानात् पशुयागार्थत्वेनैव धर्मिणां युक्तं। न च तेषां तदर्थत्वं प्रकरणादेव किं न स्यादिति वाच्यं।
अग्नीषोमीयकथ्येनावाकांक्षायाः कुत्रोपकारे प्राकृतधर्मैरेवोपशान्तत्वात् सहस्रानां ययागप्रकृतिकः उक्त
योः पशुधर्मकत्वसामान्यात् तदुक्तं सोमयागं तत्र न वत्त्वादिति सोमयागं दधिपयसौ तत्र पशुयागं ययागप्र
कृतिकः साक्षात्पशुधर्मवत्त्वात् अतश्चोदकप्राप्तैस्तद्वै निराकांक्षेवान्नपशुयागे धर्मिणां प्रकरणं विनियोजक
किंतु स्थानमेव। तदेवं निरूपितः संक्षेपतः स्थानविनियोगः। तच्च समाख्यातः प्रवर्तते। स्थानविनियोगो हि पशु
धर्मो देशसामान्यलक्षणः संबंधः प्रत्यक्षः समाख्या विनियोगे तु संबंधो न प्रत्यक्षः पदार्थयोर्निर्देशत्वात्।
नवसासंबंधवायिका योगिकानां शब्दानां व्यवहारकत्वेन संबंधावावकत्वात् तथा हि समाख्या संबंधसा
मान्यवायिका स्यात् तद्दिशे प्रवायिका वा नादी। तदुक्तो प्रयोजनात्तावात् सर्वयोगिकशब्दानां पर्यायत्वापत्तेः।
द्वितीयेऽवस्थे संबंधिनो वाच्यो। तदुत्तरेण संबंधिविशेषाभावात् तत्प्रतिपत्तिप्रतरेण तदप्रतिपत्तेः। अतश्चावश्यक
संबंधिवाचकत्वं समाख्यायावक्तव्यं तथा च न संबंधिवाचकत्वं संबंधिप्रतिपत्त्येव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन ता
त्प्रतिपत्तिं संज्ञे तत्र शक्ति कल्पने गौरवात् यथा कुतः सर्वप्रयोगिकैः शब्दैरेवैवमिति धीमते। न हि संबंधवाच्यत्वं
संज्ञवत्प्रतिगौरवादिति। तथा। पाकं तु पश्चिरेवाहकतीरप्रत्ययोपकः। पाके युक्तः पुनः कशीवाच्यो नैकरूपकस्य

श्रीमं. न्याय.
१९

विहितं तथैव न समाख्या संबंधवा विकारो लक्ष्यमस इत्यादि का तु वैदिकी समाख्या निषादस्तु पतिशब्द
वनप्रवृत्तयसंबंधवा विकारो नापि वाक्यवत् द्वौ धिका-तस्याः परत्वेनाप्रमाणत्वात्. पौरोडाशिकमिसादिसमा
ख्यास्त्विति दुर्बलाः। लोकि कतेन पुरुषप्रत्ययसापेक्षत्वात् कांडगोचरत्वेन तत्र तत्पदार्थागोचरत्वाच्च. कांडवा
चकत्वमपि न कांडत्वेन किंतु पौरोडाशिकत्वादिनेव। नद्येकहायनीराद्विषयवाचकोपि गोत्वेन तद्विहितं। किं
तहि एकहायनीत्वेनेव। स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्विशेषपुरस्कारेण वसंबंधः प्रत्यक्षप्रमाणप्रतिपन्नः। अ
तश्च समाख्यामुपलभ्य नूनमनयोः पदार्थयोः संबंधोक्तीति यावत्कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षप्रतिपन्नसंबंधेन प
रस्परमाकांक्षो-तदभावसंबंधानुपपत्तेः। कल्पितसंबंधेन च यावदितरत्राकांक्षादिकल्प्यते तावदन्यत्राकां
क्षायावकादिकल्पनया विनियोगः क्रियत इति सिद्धं। न स्यात् समाख्यातः प्रावत्यं। अतएव श्रुद्धं नमै
त्रः सौनाभ्यपात्रांगं पाठसादेश्यान्तु पौरोडाशिकसमाख्यायापुरोडाशांगमिति। समाख्यायौगिक-शब्दः।
सावद्विविधा-वैदिकी लोकि किवेति। तत्र होतुश्च मसकृत्तणा गत्वं होतु वमस इति वैदिक्या समाख्याया।
अध्वर्येस्त तत्पदार्थगि त्वं लोकि क्वाध्वर्यमिति समाख्येति वसं होतुः। तदेवं निरूपिता निरूपेण
तत्त्वप्रमाणानि। एतत्सह कृतेन विनियोग विधिना समिदादिभिरुपलक्ष्यदर्शकूणमिसाभ्यां यजे
तित्येवं रूपेण या निविनिमुच्यते तान्येगा नि। तानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रिया रूपाणि चि। तत्र
सिद्धा निजातिद्वयसंख्यादीनि। तानि च दृष्टार्थान्येव। क्रिया रूपाणि च द्विविधानि। गुणकर्मणि प्र

१९

धानकर्मणि चेति। एतान्येव संनिपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणि त्रिविंशते। तत्र कर्मणि व्याहृद्देशे
न विधीयमानं कर्म संनिपत्योपकारकं यथा वचातत्रोक्षणगादि-तद्वदृष्टार्थमदृष्टार्थदृष्टार्थवेति। दृष्टार्थमि
वचातादि-अदृष्टार्थोक्षणगादि। दृष्टार्थमि शुपुसोडाशयागादि। तद्धि प्रव्यत्यागादीना दृष्टदेवतोद्देशेन च
देवतास्मरणं दृष्टं करोति-इदमेव वाश्रयी कर्त्तुं कुच्यते-तच्च संनिपत्योपकारकं द्विविधं। उपयोक्ष्यमाणार्थं उप
युक्तार्थं चेति-तत्रावचातत्रोक्षणगुपयोक्ष्यमाणार्थ-ब्रीहीणां मागे उपयोक्ष्यमाणत्वात्-प्रतिपत्तिकर्म इडा उदी
णाद्युपयुक्तपुनोडाशसंस्कारकं-उपयुक्तस्यास्तीर्णकरतानवर्त्तकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म-उपयुक्तसंस्कारार्थं च कर्म
उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थं दुर्बलं। उपयुक्तापेक्षया उपयोक्ष्यमाणो अत्यारहात्। अतएव प्रायज्जपनिष्कासो
उदयनीयमनुनिर्वपतीत्यत्र निष्कासस्य निर्वपितार्थत्वेन तु तस्य तदर्थत्वेन निष्कासस्योपयुक्तत्वादित्युक्तमेकादशे।
तच्च संनिपत्योपकारकमा रादुपकारका वलीयन-वचातादि-अवतु नाम वलीयस्य दृष्टार्थत्वात्-आरादुप
कारकस्य दृष्टार्थत्वात्-दृष्टे स इव तददृष्टस्यान्याप्यत्वात्-त्रोक्षणगदिसंनिपत्योपकारकं तु कथं वलीय-उक्त
योरदृष्टार्थत्वाविशेषात्-किं-आरादुपकारकं साहाय्यधानां गंतव्योद्देशेन विधानात्-संनिपत्योपकारकं तु
अंगगं कर्म गित्रीत्याद्युद्देशेन विधानात्-अंगगपेक्षया च साहाय्यं वलीयः। अंगगुणविशेषवता दृष्ट्या दिति
न्यायात्-अतएव यदृष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सोमा वास्यायां पोषमास्यां वा यजेतेत्यविशेषविधानेपि यकी
नुग्रहः सामयागस्यैव क्रियते। ननु द्री क्षणायादेः। अतः कथं संनिपत्योपकारकं वलीयस्य-उच्यते-सत्यप्य

मीमांसाया

२०

एतदर्थं त्विच्छेदोऽसंनिपत्योपकारकमात्रादुपकारकाद्वृत्तयः। संनिपत्योपकारकैर्हि कर्मणि उपकार्योपकारक
यो ब्रूहि प्रोक्तं योऽसंबंधः कथं कृतः उपकारकमात्रं तु कल्प्यं आरादुपकारकं कृतं तु दर्शयिष्यामि सप्रयाजयोः
संबंधः कल्प्यः उपकारोऽपि किं वा रादुपकारककाले हि प्रकरणे विनियोजकं इतरत्र तु ब्रूहि हीनोऽस्तीति वाक्यमेव ब्रू
हि पदेनापूर्वसाधनलक्षणं कृत्वा कृतौ विनियोजकमिति वलीयस्ते। यच्चोक्तं अंगगुणविरोधेव तादृश्यादिति न्याये
न दुर्बलत्वमिति तदसत् नहि ब्रूहि ह्यधुदेशेन विधीयमानं प्रोक्तं नास्ति दत्तं नवति तत्त्वं नृपे आनर्थक्यात् किंतु
तत्संस्कारद्वारा कृतत्वमेव संनिपत्योपकारकाणां सुत्यस्य पूर्वप्रयुक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् अत उभयविधमप्यं
गजातं कृतत्वमेवेति नांगगुणविरोधन्यायावतीरः। दीक्षणायादेः पूर्वनिग्रहस्तदीक्षणायाद्यर्थे तस्य तद
पूर्वप्रयुक्तत्वात् अतो युक्तं साक्षात् धानी गेन प्रधानपदानुग्रहणसंबाध्यते इति तत्सिद्धं संनिपत्योपकारक
स्या रादुपकारकाद्वलीयस्त्वं अत एव स्थाणो स्थाणवा कुंतिं जुहोतीति विहितस्तथा कृतिरूपेण प्रश्नस्तथा
पुत्रा रादुपकारकाद्वलीयस्त्वं देवदत्तधारितायाः स्त्रजन्तुविदेशनिधानमिदं देवदत्तसंस्कारार्थं न तु स्थाणवा कु
तिरा रादुपकारिके तु कृतं दशम इति हि क। इत्याद्यनुदिश्य के वलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकं मथा प्रया
जादि। तदेवं निरूपितं विधिमप्यंगजातं तज्जनयागादिस्वरूपप्रयुक्तं स्वरूपे आनर्थक्यात् तदंतरेणापि
तत्सिद्धः किं पूर्वप्रयुक्तमेव नहि तदंतरेणा पूर्वभवतीत्यत्र किं चित्प्रमाणमस्ति तस्या दृष्टत्वात् न वैवंप्रा
धान्या दृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यं फलभावनायां यागस्य करणत्वादंगानां च

२०

रणानुग्राहकत्वात् न दर्थत्वे बुद्धे तत्रानर्थक्यप्रसक्तौ तेन यागेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्येतेषां प्रकषति। दीक्षणाया
शब्दे नेव तदपूर्वं न तु फलमुपस्थाप्येते विप्रकषति। अतो न तत्प्रयुक्तत्वमेगानां अत एव अंगगुणसुवः सुवरागो
तिमं बोधितं तादृशित्वं इत्युक्तं न वने फलदेवतोऽप्यत्र फलप्रयुक्तत्वं तु सोऽपि दिष्टुं विदुः तिष्ठुं स्वर्गस्य फ
लात्तावान्मंजो न प्रवेति न तरो बोधितव्यः स्यादिति तत्सिद्धं अंगानामन्यप्रयुक्तत्वात् उपपत्तेरपूर्वप्रयुक्तत्वे।
तत्रापि संनिपत्योपकारकाणां इत्यदेव तादिसंस्कारद्वारा यागस्योपयोगादुत्पत्त्यपूर्वार्थत्वं अत एव औषध
धर्मावघातादीनां भावेऽप्रवृत्तिरनेषां मात्रेया पूर्वप्रयुक्तत्वादात्रैव स्य च तदर्थत्वादावदित्युक्तं तृतीये आरादु
पकारकाणां तु स्वस्मिन् अनुपयोगात्परमापूर्वार्थत्वं तज्जोत्यस्य पूर्वस्य यागस्वरूपादुष्टानां नंतरमेवोत्पद्यमान
त्वात् संनिपत्योपकारकाणां पूर्वगानां तु तत्प्राप्त्युपयोगः। उन्नरांगानां तु तेष्वा तत्स्थितावुपयोगः। परमापूर्वस्य
तु सांगप्रयोगानुष्ठानानंतरमेवोत्पद्यमानत्वात् सर्वेषां मारादुपकारकाणां तदुत्पत्तौ प्रयोगबहिस्तस्य तु तस्य
तिष्ठितावुपयोगः। यथा दृष्टमिति स वक्ष्यामि येनेष्टा दृष्टमिति स वेग्यतेति वा जपेयोत्ररकालमंगले न वि
हितस्य वा जपेया पूर्वस्थितावुपयोगः। तस्य प्रागेवोत्पन्नत्वादित्युक्तं च तृथे। तत्सिद्धं सर्वथांगानामपूर्वार्थत्वं।
प्रकृतमनुसरामः। तदेवं निरूपितः संनिपत्योपकारकविधिः। प्रयोगप्राशुभावो धर्को विधिः प्रयोगविधिः।
स यांगवाक्ये कवाक्यतापन्नः प्रधा नविधिः। सहिसांगं प्रधानमनुष्ठाय न विलंबे प्रमाणभावात् अविलंबा
परमार्थप्रयोगप्राशुभावविधिः। न व विलंबवदविलंबे प्रमाणभावात् इति वाच्यं। विलंबेऽंगप्रधानविधौ क

वाक्यता वगत तत्सा हि सा नुपपत्तिः प्रसज्यते नहि विलंबेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः सह कृतमिति साहित्यं
 वहरेति न चैवं साहित्या नुपपत्त्या समानकालत्वमेव स्यान्न त्वविलंबः। अन्ये बंधानेन पूर्वोक्तैरकालक्रियमाण
 पदार्थयो रविलंबेन कृतमिति व्यवहारादिति वाच्यं। अनेकपदार्थानामेकस्मिन्काले नुष्ठानानुपपत्तेः। नच
 तावत्कालसंपादनेनानुष्ठानं किं नस्यादिति वाच्यं। तस्यैतस्य यत्कृतोश्चत्वारश्च त्विज इत्यादिना कर्तृणां नि
 यतत्वात्। तस्मादेव वाक्यैकवाक्यता पञ्च प्रधानविधिरेकवाक्यवता वगत तत्साहित्यं विदधुः कृतिधमा
 एककालानुष्ठानानुपपत्तेरविलंबं विधत्त इति सिद्धं। प्रयोगप्राप्तावबोधकोविधिः प्रयोगविधिरिति।
 सचाविलंबे नियते क्रमे आश्रीयमाणेन वति। अन्यथा हि किमेतदनंतरमेतत्कृतमिति तदनंतरमेवेति प्रयोग
 विज्ञेयापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्य विधेयप्रयोगप्राप्तावबोधार्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेष
 णतया विधत्ते। तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः यो दीपयत्तुपो वा। तत्र वषट् प्रमाणानि। अत्यर्थं पठनं च
 नमुरस्य प्रहृष्टारव्यानि। तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिगतं विधिः। केवलक्रमस्तद्विशिष्टपदार्थपरं वेति।
 तत्र वेदं ल्वावेदिकरोतीति केवलक्रमपरं। वेदिकरणादेव चिन्तां तरेण विहितत्वात्। वषट् कर्तुं प्रथमं च
 इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरं। एकप्रसरतां गगनयेन रुस्तानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात्। सेवं २९
 श्रुतिविरतप्रमाणपेक्षया बलवतीति वाच्यं न कल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात्। अतएवाश्विनस्य पावक
 मातृतीयस्थाने ग्रहणं प्रसक्तौ आश्विनो दशमो गृह्यत इति वचनाद्दशमस्थाने ग्रहणं मिलुक्तं। यत्र प्रयोज

न वशेन निष्पत्तिः स आर्धकः क्रमः यद्वा। यथाग्रहोत्रहोमयवाग्नपाकयोः। अत्र हि यवाग्वाः होमार्थं त्वेव तत्पाकः प्र
 योजनं यशेन पूर्वमनुष्ठीयते। सवायं पाठक्रमादुक्तवाक् यथापाठं सनुष्ठाने कुतः प्रयोजनबाधः। अतएवार्थत्वं वस्या
 त् नहि होमानंतरं क्रियमाणस्य किंचिदुद्दिष्टं प्रयोजनमस्ति। पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठः तस्माच्च पदार्थानां
 क्रम आश्रीयते। येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेण धीतानि तेनैव क्रमेणार्थप्रत्ययं जनयंति। यथाार्थं प्रा
 त्यर्थवपदार्थानामनुष्ठानात् सवपाठो द्विविधः। मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति। तत्र आग्नेमाग्नीषोमीययोस्तत्राग्न्या
 नुवाक्या क्रमाद्यः क्रम आश्रीयते स मंत्रपाठात्। सवायं मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठादुक्तवाक् अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्या
 पेक्षया मंत्रवाक्यस्यांतरंगत्वात्। ब्राह्मणवाक्यादि प्रयोगाद्वा हिरे वेदमेवं कर्तव्यमित्येवमवबोधकता धर्ममिति न पुनः प्र
 योगकाले व्याचिद्यते मंत्राः पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेता र्थस्मारका इति वक्ष्यामहेतेनानुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्र
 माधीनत्वात् क्रमस्य च मंत्रक्रमाधीनत्वादंतरंगो मंत्रपाठो हतस्मादिति बलवान्। अतएव मंत्रे याग्नीषोमीययोश्चि
 णपाठादादायग्नीषोमीयानुष्ठाने पश्चादग्नेयस्येत्वं क्रमं बाधित्वा मंत्रपाठादादायग्नेयानुष्ठाने पश्चादग्नीषो
 मीयस्येत्वं क्रम इत्युक्तं। प्रयाजानां समिधो यजति तन्नूनपातं यजतीत्येवं विधायकवाक्यक्रमोऽयं क्रमः स ब्राह्म
 णपाठक्रमः। अत्र वयं यथा ब्राह्मणवाक्या न्यर्थं विधायकता धर्ममिति तथापि प्रयाजानां स्मारकांतरस्याप्यजावा
 तान्येव स्मारकत्वेन स्वीक्रियते। तथाच येन क्रमेण ता न्यधीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयंतीति युक्तं तेनैव
 क्रमेण तेषां अनुष्ठानमिति। तस्मिन् प्रयाजानां ब्राह्मणपाठक्रमोऽयं क्रम इति। ननु प्रयाजेषु प्रयोगसमवेता र्थस्मा

मीमांसाया.
२२

र कत्वं विधाय कत्वेन ह्यतार्थानां ब्राह्मणवाक्यानां किमिति स्वीकृत्यते प्रयोगसमवेता र्थस्मारकाणां याज्यामंत्राणां
मात्रेयादिष्विवात्रापि सत्त्वात् न च तेषां देवतास्मारकत्वात् कर्मस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्ये स्वीकृत्यते इति वाच्यं। आग्ने
यादिष्वपि कर्मस्मारकत्वेन तत्त्वोपापत्तेः। न चैषा पत्रिः। तथा स हि ब्राह्मणपाठा नमंत्रपाठस्य बलीयस्त्वं किं न
स्मात् तद्वलीयस्त्वं हि मंत्राणां प्रयोगसमवेता र्थस्मारकत्वं मितरस्य तस्मात् कत्वं हेतुः। यदि कर्मस्मारकत्वं ब्राह्म
णवाक्यस्य स्वीकृत्यते तदा प्रधानस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्यांतरंगत्वादेर्देवतास्मारकत्वेन च मंत्राणां
बहिरंगत्वात् नमंत्रपाठा ब्राह्मणपाठस्यैव बलीयस्त्वं स्यात्। तथा च मंत्रतस्तु विरोधे स्यादिति पक्षमिकाधिकरण
विरोधः। तत्र हि ब्राह्मणपाठा नमंत्रपाठस्य बलीयस्त्वादावाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्कर्म। अथा
ग्नेयादिष्वपि याज्यामंत्रा एव देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वात् प्रमाणान् इवोद्दिश्य त्वनूपत्वाद्देवतात्वस्येति
येत्। तुल्यप्रयोजेण। तत्रापि हि याज्यामंत्रा देवताप्रकाशकाः प्रयोज्य देवतायामात्रवर्णिकत्वात्। तथा च
प्रयोज्य याज्यामंत्राणां देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वात् नमंत्रपाठदेवस्यात् ननु ब्राह्मणपा
ठक्रमोत्तरं। न च मंत्रपाठस्यान्यादृशत्वात् प्रयोज्यक्रमो ब्राह्मणपाठक्रमो देवतिवाच्यः। अन्यादृशत्वेन तस्यैव क्र
मस्यानुष्ठानं स्यात्। मंत्रक्रमस्य बलीयस्त्वात्। अज्यासाधिकरणे बर्वात्तिके क्रमविनियुक्तावलिङ्गकमंत्र
वर्णित्यादिना प्रयोज्य याज्यामंत्राणां क्रमविनियोगादुक्तः। न च मंत्रपितृवरत्ने समिधसमिधो अग्न आऽय
स्यर्धं त्वित्यादिभिः क्रमप्रकरणप्राप्तैर्मंत्रैर्देवताशुणत्वेन समर्थत इत्युक्तं। मंत्राणामन्यादृशक्रमत्वेन तद

२२

नुपपत्तिः स्यात्। तत्कथं प्रयोज्य ब्राह्मणपाठक्रमो क्रम इति चेत् उच्यते। सत्यमेतत्। तथापि यत्रार्थस्मारकमंत्रानसं
त्येव यथास्तत्की धिहितेषु कर्मसु तेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमोत्तरं तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेता र्थस्मारकत्वात् प्रयोज्य
दृष्टरणं कृत्वा चिंतया। तत्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेता र्थस्मारकत्वात् यावात् यथा कुरध्वि दवरणे वात्तिके कारः
प्रयोज्य हि वाक्यान्त्यर्थसमर्थयोरितार्थानि स्व नूपत्त्येव परे सत्यपि प्रयोज्यतां न प्रतिपद्यते इति। तस्मात्समंत्रकर्मणि
मंत्रपाठक्रमो नुष्ठानं। अमंत्रकाणां तु ब्राह्मणपाठक्रमो देवतिदिक्। प्रहेतौ नानादेशानां पदार्थानां विस्तृतो वचनादे
कस्मिन्देशे अनुष्ठाने कर्तव्ये यस्य देशो अनुष्ठानं चेत् तस्य प्रथममनुष्ठानं। इतरयोस्तु पश्चादयं क्रमः स स्थानक्रमः। स्था
नानामाद्य स्थितेः। यस्य हि देशो अनुष्ठानं चेत् तस्यैव पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितोऽवतीति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानं
अतएव साद्यस्त्रि अग्नीषोमीयसवनीयानुबं ध्यानासवनीयदेशे सदानुष्ठाने कर्तव्ये आदौ सवनीयपक्षोऽनुष्ठानं त
स्मिन्देशे आश्विनग्रहणानंतरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः। इतरयोस्तु पश्चात् तथार्थे। अतोतिष्ठो मे व्रजः पशुयागाः।
अग्नीषोमीयसवनीय आनुबं ध्यायेति। तेषां भिन्ने देशे मातृ अग्नीषोमीयैरेव पवस्येति। सवनीयः सुत्याकोलः। आनु
बं ध्यायेत्। साद्यस्त्रि नाम सोमयागविशेषः। सवायकत्वात् ज्योतिष्टोमविकारः। अतस्तत्र योपि पशुयागाः साद्यस्त्रि
वा दकप्राद्याः तेषां च तत्र साहित्यं अतंसह पशुना लभत इति। तत्र साहित्यं सवनीयदेशे तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः। स्था
नातिक्रमसाध्याच्च। सवनीयदेशे अनुष्ठाने क्रियमाणे अग्नीषोमीयानुबं ध्यायोः स्वस्थस्थानातिक्रममात्रं भवति।
अग्नीषोमीयदेशे अनुष्ठाने सवनीयस्य स्थानातिक्रममात्रं अनुबं ध्यायितुं स्वस्थस्थानातिक्रमः सवनीयस्थ

नाति क्रमश्च स्यादिति। एवं सानुवर्धदेशे अग्नी बोमी यस्य इष्ट मन्त्रावसवनीयदेशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्तव्ये सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानं। आग्निमन्त्रहणानंतरं हि सवनीयदेशः प्रकृतौ आग्निमन्त्रहणं हीत्वा त्रिहृतम् पंचपरिवीयाग्रे सवनीयं पशुमुपाकरोतीत्याग्निमन्त्रहणानंतरस्य विहितत्वात्। तथा च साद्यस्त्रे प्याग्निमन्त्रहणे कृते सवनीय एवोपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य स्थानात् प्रथममनुष्ठानं इतरयोस्तु पश्चादित्युक्तं॥ प्रधानक्रमेण योगानां क्रम आश्रीयते समुख्यक्रमः। येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव क्रमेण देवेषां मंगलानि अनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषां मंगलानां स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति। युक्तमेव तुष्ठाने केवा विदग्धानां स्वैः प्रधानैस्तुल्यं तमव्यवधानमप्येवामत्यंतं व्यवधानं स्यात्। तथा युक्तं। प्रयोगविध्यवगतसाहित्यवाधापत्तेः। अतः प्रधानक्रमोप्यंगक्रमे हेतुः। अतएव प्रयाजशेषेणादौ आग्नेयहविषोभिधारणं पश्चादेदस्य हविः। आग्नेययागे द्रव्यागयोः पौर्वापर्यम्। अत्र हि हविराभिधारणयोः प्रधानेन तुल्यं एकांतरितव्यवधानं भवति। आग्नेयहविनाभिधारणादययोर्द्रव्यागहविराभिधारणे न व्यवधानात्। अतश्चादावनेयहविराभिधारणं तत एदस्य हविषः तत आग्नेययागः तत श्वेद्रव्याग इत्येवं क्रमो मुख्यक्रमास्ति द्योतयति। यदि त्वादौ वैदहविषोभिधारणं तत आग्नेयस्य क्रियते तदा याज्यानुवाक्याक्रमवशादादावनेयस्यानुष्ठानादग्नेययागतद्गहविराभिधारणयोरत्यंतमव्यवधानमद्रव्यागतद्गहविराभिधारणयोस्तत्समं व्यवधानं स्यात्तत्रानुक्तं। अतो युक्तः प्रयाजशेषाभिधारणस्य मुख्यक्रमाक्रम इति। सद्यं मुख्यक्रमः पाठक्रमादुच्यते॥

मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्ति सापेक्षतया विलंबितप्रतिपत्तिः। पाठक्रमस्तु निरपेक्षत्वात्। यथा पाठक्रमोऽपि सापेक्षतया न तथेति बलवान्। अतएव आग्नेययागश्रुत्याग्नी बोमीयानां क्रमेणानुष्ठीयमानानामप्यप्यश्रुत्याग्नी बोमीयानां मुख्यक्रमानां पूर्वमनुष्ठीयन्ते तस्य दुर्बलत्वात्। पाठक्रमात् पश्चादनुष्ठीयन्ते तस्य प्रबलत्वादिति। सद्यं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमादुच्यते। प्रवृत्तिक्रमेणाश्रीयमाणे बहूनामंगलानां प्रधानविप्रकर्षो भवति। अस्मिन्त्वाश्रीयमाणे संनिधौ तद्यथा। दक्षिणमासयोरोदावनेयानुष्ठानं ततः सांन्यायस्य ततः धर्मश्रिके विद्वत्समनुष्ठीयते। तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तदुर्ध्वमस्ते पूर्वमनुष्ठीयेरनंतरत आग्नेयधर्माः तदाग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेनात्यंतमविप्रकर्षः। सांन्यायतत्त्वमणिं स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्मतद्गुणानां विप्रकर्षस्यात्। यदा तु सांन्यायधर्माणां केचो विद्वत्समनुष्ठानेपि अन्ये सर्वे मुख्यक्रममाश्रित्यानुष्ठेयधर्मानुष्ठानानंतरं अनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषां माग्नेयधर्मसांन्यायधर्माणां एकैकेन विज्ञातमिव व्यवधानं भवति। आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह सांन्यायधर्मैर्व्यवधानात्। सांन्यायधर्माणां स्वप्रधानेन सह आग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानादिति न विप्रकर्षः। तस्मान्मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमादुच्यते। सहप्रमुख्यमानेन प्रधामेयुसंनिपातिनामंगलानामाहृत्यानुष्ठाने कर्तव्यद्वितीयादिपदार्थानि प्रथमादुष्ठीयत्पदार्थक्रमाद्यक्रमः स प्रवृत्तिक्रमः यथा प्राजापत्यागेषु प्राजापत्याहिषेयैर्देवीकृत्वा प्राजापत्ये श्रुतीति वाक्येन तत्तानि निर्देशात् ऐहिकं न व्यताका एककालत्वेन विहितम् अतस्तेषां तद्गानां चोपाकरणनिर्वाहप्रवृत्तीनां साहित्यसंवाद्यं। तत्र प्राजापत्यानां प्रतिपन्नदेवताकल्पेनेकस्मिन्

मीमांसाया.
२४

अत्राचामि

काले तु छा ना उपपद्यते साहित्यं । तदंगा नां वे कस्मिन्काले तु छा नम श कं न ह्यने के वा पभूना मुपाकरणमे कस्मि
काले कर्तुं शक्यं । अतस्तेषां साहित्यमव्यवधानेना तु छा नात्स पाद्य । एकस्योपाकरणं कृत्वा परस्योपाकरणमिति ।
अतः प्राजापत्ये चैकं पदार्थं सर्वत्रा तु छा यद्वितीयः पदार्थो भुञ्जे यः । तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठाने कस्माच्चित्यशो
रारभ्य कर्तव्यं । द्वितीयस्तु पदार्थो येन क्रमेण प्रथमो तुष्ठितस्ते नैवा भुञ्जे यः । प्रयोगविधिप्रवणतस्य मिथोगत्ता
हित्यस्योपपत्तये । प्रयोगविधिना हि देहे तदंगानामुपाकरणमियोजनादीनां मिथः साहित्यमानं तयोपरपदा ये
विहितं । तच्च साहित्यं सर्वनीयपदो बोद्धकेन प्राप्तं । तस्य प्राणिद्रव्यकत्वेन देहविकृतिकत्वात् । मयनीपाद्येकाद
शिनैव प्रातस्तुत्या कालत्वसामान्यात् । तेभ्यश्च प्राजापत्ये बु प्राप्ते गणत्वसामान्यात् । प्राजापत्ये बु प्रतिपद्यु या
गमेव बोद्धका भिद्यते । अतश्चोदकात् तत्पथं गच्छता नानामुपाकरणमियोजनादीनां साहित्यमानं तयोपरप
यार्थं प्राप्तं । अत एकस्य पशोरुपाकरणानंतरमेव नियोजनं बोद्धकवत्कालं कर्तव्यत्वेन प्राप्तं । तदु न क्रियते ।
त्रयस्य वेन नावगतसर्वपथं गत्वा साहित्या नुपपत्तये । अत एकस्मिन्पशोऽुपाकरणे कृते तदनंतरमेव कर्तव्यत्वेन
प्राप्तमपि नियोजनं न क्रियते । तस्य सुवचनं बलात्तु पथं तरेषु बोद्धका सुउपाकरणमेव क्रियते । कृतेषु पाकर
णे प्रथमपशो नियोजनस्य तदीयोपाकरणेन व्यवधाने प्रमाणाभावात् प्रथमपशवे वा नियोजनं कार्यं । २४
अतश्च येन क्रमेणोपाकरणं कृते तेनैव क्रमेण नियोजनं कार्यं । एवं वतस्तत्पशुपाकरणानां स्वस्वमियोजने
स्तत्त्वो बोद्धशब्दवधानं भवति । अन्यथा केन विद्वत्तं व्यवधानं केन विद्या व्यवधानं स्यात् । तेन न युक्तं ।

तस्माद्येन क्रमेण प्रथमः पदार्थो भुञ्जितस्तेनैव द्वितीयो भुञ्जे यः ॥ तत्सिद्धं प्रथमा तुष्ठितपदार्थक्रमाद्यो द्वितीयपदा
र्थक्रमः सप्रवृत्तिक्रम इति ॥ ॥ तदेवं स होपतानि नूयितः पद्धिधक्रम निरूपणे तत्र प्रयोगविधिव्यापारः ॥ ॥ फलस्य
म्यबोधकोविधिरधिकारविधिः । फलस्वाम्यं कर्मजन्यफलं नोक्तत्वं । सवयजेतस्वर्गकाम इत्येवं कथं । अनेन हि स्वर्ग
मुद्दिष्यमाणं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलं नोक्तत्वं प्रतिपाद्यते । यस्याहिताग्नेरग्निर्गृह्णाद्देहता सोमये होम
वते ह्य कपालं निर्वपेदित्यादिभिस्त्वग्निदाहादौ निमित्ते कर्मविदधति निमित्तवतः कर्मजन्यपापस्य य रूपफल
स्वाम्यं प्रतिपाद्यते । तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव बोधिकारिविशेषणविशिष्टं । अधिकारिविशेषणं च तदेव यत्पुरुषवि
शेषणत्वेन श्रुतं । अतएव राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधता पि न स्वारा
ज्यकाममात्रस्य तत्फलं नोक्तत्वं प्रतिपाद्यते किं तु राजः स तस्मात्कामस्य । इत्युक्तं पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिका
रिविशेषणं भवति । यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या । अग्निसाध्येषु च कर्मसाधनसिद्धाग्निवत्ता । सामर्थ्यं च । एतेषां
पुरुषविशेषणत्वेनाश्रवणेप्यधिकारिविशेषणत्वमस्येव । अत्र त्रैकतुविधीनां ज्ञानाद्देवराक्षेरमावेनाध्ययन
विधिसिद्धज्ञानवतं प्रत्येव प्रवृत्तेः । अग्निसाध्यकर्मणि वाग्यपेक्षत्वेन ताद्विधीनामाधानसिद्धाग्निवत्प्रत्येव प्रवृत्तेः ।
अतएव वनश्रुत्ययागादाधिकारः । तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् आधानसिद्धाग्न्याभावात् । अध्ययन
स्यापनीताधिकारत्वात् । उपनयनस्य चाष्टवर्षाज्जणमुपनयति त्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् । आधानस्यापि वस
तेन ह्यजो ग्रीवा दधीतेत्यादिना । यद्यपि रथकारस्य सोधन्व न क्रमुपययि स्यात् आधानं विहितं योगाद्देवर्षीपस्वरात्

मा मां सान्याय
२५

तथापि नास्योत्तरकर्मस्वधिकारः अध्ययनविधिसिद्धिज्ञानाभावात् न च तदभावे आधानेपि कथमधिकारः
तदनुष्ठानस्य तत्साध्यत्वादिति वाच्यं । तस्याध्ययनसिद्धिज्ञानाभावेपि वक्ष्यते । अतश्चरथकारस्याधानमात्रे
विधिनाऽधानमात्रेपि अधिकारानास्तेषां । अन्यथा तस्यैव विधेरनुपपत्तेः । अतश्चरथकारस्याधानमात्रे
धिकारेपि नोत्तरकर्मस्वधिकारविधानावात् । एवं च तदाधानं नास्ति संस्कारार्थं । संस्कृतानामगनीनामुत्तरत्रो
पयोगाभावात् । किंतु तदाधानं तौ क्रियाप्रयुक्तं विधितिष्ठानमायेन स्वर्गकृतं च स्वतंत्रमेव प्रधानकर्मवि
धीयते । अत्रानिति कथिताया सक्तं नुहोतीति वक्तृतीयार्थ इति । प्रकृतमनुसरामः । तस्मिन् भूद्रस्याध्य
यनसिद्धिज्ञानाभावादाधानसिद्धिज्ञानाभावाच्च नोत्तरकर्मस्वधिकारः । न च वेत्त्याधिकारो न स्यात् । तस्या
अध्ययनप्रतिषेधेन तद्विधिसिद्धिज्ञानाभावात् । न च नास्यैवेति वाच्यं । यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गकामप
दस्योद्देश्यसमर्पकत्वेन पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणत्वात् । ग्रहैकत्ववत् । अविद्वत्तत्वेन स्त्रिया अधिकारस्य
साधितत्वादिति चेत् । सत्यं । अधिकारः साधितो न तु स्यात् । त्र्येण । न स्त्री स्यात् । त्र्यमर्हतीत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात् ।
स्वातंत्र्येण कर्तृत्वे प्रयोगद्वयस्यापि वैगुण्यापत्तेः । यजमानप्रयोगे पत्नी कर्तृकाऽप्येव स्यादिति वाच्यं । प
त्नी कर्तृकेव यजमानकर्तृकाऽप्येव स्यादिति वाच्यं । अतोऽप्येत्यः सहाधिकारः । सहाधिकारत्वे यजमानविद्य
मेव फलप्राप्त्यधिकार्यसिद्धेर्ज्ञानं विना तस्या अधिकारेऽनुपपत्तिः । पाणिग्रहणादिसहत्वं कर्मसु तत्तापुण्यक
लेषु वेति वचनेन स्त्रिया अधिकारनिर्णयाच्च । निषादस्तुपतिरेकाध्ययनविधिसिद्धिज्ञानविरहिणोपि एतया

२५

निषादस्तुपतिरेकाध्ययनविधिसिद्धिज्ञानविरहिणोपि एतया
निषादानां स्तुपतिरिति वचनं निषादेऽर्थात् । निषादस्तुपतिरेकाध्ययनविधिसिद्धिज्ञानविरहिणोपि एतया
इति वाच्यं । न च तदाधानं नास्ति संस्कारार्थं । संस्कृतानामगनीनामुत्तरत्रो
पयोगाभावात् । किंतु तदाधानं तौ क्रियाप्रयुक्तं विधितिष्ठानमायेन स्वर्गकृतं च स्वतंत्रमेव प्रधानकर्मवि
धीयते । अत्रानिति कथिताया सक्तं नुहोतीति वक्तृतीयार्थ इति । प्रकृतमनुसरामः । तस्मिन् भूद्रस्याध्य
यनसिद्धिज्ञानाभावादाधानसिद्धिज्ञानाभावाच्च नोत्तरकर्मस्वधिकारः । न च वेत्त्याधिकारो न स्यात् । तस्या
अध्ययनप्रतिषेधेन तद्विधिसिद्धिज्ञानाभावात् । न च नास्यैवेति वाच्यं । यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गकामप
दस्योद्देश्यसमर्पकत्वेन पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणत्वात् । ग्रहैकत्ववत् । अविद्वत्तत्वेन स्त्रिया अधिकारस्य
साधितत्वादिति चेत् । सत्यं । अधिकारः साधितो न तु स्यात् । त्र्येण । न स्त्री स्यात् । त्र्यमर्हतीत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात् ।
स्वातंत्र्येण कर्तृत्वे प्रयोगद्वयस्यापि वैगुण्यापत्तेः । यजमानप्रयोगे पत्नी कर्तृकाऽप्येव स्यादिति वाच्यं । प
त्नी कर्तृकेव यजमानकर्तृकाऽप्येव स्यादिति वाच्यं । अतोऽप्येत्यः सहाधिकारः । सहाधिकारत्वे यजमानविद्य
मेव फलप्राप्त्यधिकार्यसिद्धेर्ज्ञानं विना तस्या अधिकारेऽनुपपत्तिः । पाणिग्रहणादिसहत्वं कर्मसु तत्तापुण्यक
लेषु वेति वचनेन स्त्रिया अधिकारनिर्णयाच्च । निषादस्तुपतिरेकाध्ययनविधिसिद्धिज्ञानविरहिणोपि एतया

मीमांसा-न्याय-
२६

सावकृत्या ॥ स्मृतिरिति प्राजां तत्वात् ॥ तत्सिद्धं कृत्या म्य बोधको विधिः सधिकां रविधिरिति ॥ तदेवं निहृषि
तं यदुर्विधेः नैद निरूपणे न विधेः प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं ॥ मंत्राणां च प्रयोगसमवेता यतिवार्थवत्त्वं न तु तदु
त्तराणामदृष्टार्थं दृष्टे संज्ञवत्तदुक्त्या न्याय्यत्वात् नवदृष्टस्यापि प्रकाशं तरेणापि संभवात् नैव ब्राह्मणमनर्थ
कं मंत्रैरेव स्मृतिरिति नियमविध्या अयणात् साधनद्वयस्य पक्षे प्राप्तेः अन्यतरस्य साधनस्य प्राप्तता दशा
यां यो विधिः स नियमविधिः ॥ विधिरत्यंतमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र वा न्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति
गीयत इति ॥ अस्वार्थः ॥ यस्य स दर्थत्वं प्रकाशं तरेणा प्राप्तं तस्य तदर्थत्वे न यो विधिः स अपूर्वविधिः यथा यज्ञे
तस्यैव क्रामश्चादिः ॥ बागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रकाशं तरेणा प्राप्तं किं त्वेनैव विधिनेति न वत्ययमपूर्वविधिः
पक्षे अप्राप्तस्य तु यो विधिः स नियमविधिः यथा व्रीही न वहन्त्यादित्यादिः ॥ अनेन विधिना वचातस्य नवे
तुष्ट्यार्थत्वं बोध्यते ॥ अन्यस्य तरेकमिद्वत्त्वात् किंतु नियमः स वा प्राप्तां शक्यं वेतुष्यस्य हि नाप्यस्य
अप्यत्वाद्यस्या दशायां मवचातं परित्यज्योपायां तरेण हीतुमारुते तस्या दशायां मवचातस्या प्राप्तत्वेन तद्विधा
नात्मकमप्राप्तां शक्यं मेवानेन विधिना क्रियते ॥ अतश्च नियमविधावप्राप्तां शक्यं तत्त्वको नियम एव वाक्य
र्थः ॥ पक्षे अप्राप्ता दशायां मवचातविधानमिति यावत् ॥ अपूर्वविधा विवात्यं ता प्राप्तयागविधानमिति ॥ २६
उभयस्य युगपत्प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिरिति नो विधिः परिसंख्याविधिः यथा पंचपंचनखा न द्या इति ॥ इ
दं हि वाक्यं न प्रक्षेपणपरं ॥ तस्य रागता प्राप्तत्वात् ॥ नापि नियमपरं ॥ पंचनखा पंचनखा न द्या इति युगपत्प्राप्तेः

पक्षे प्राप्तां शक्यं ॥ अत इदं अप्रयोज्यं तदुक्त्या नैव विधिः न वति परिसंख्याविधिः सावपरिसंख्याविधिः श्रौती
लाक्षणिकी वेति ॥ तत्रात्रैव वाच्यं तीत्यं श्रौती परिसंख्या ॥ एवकारेण पक्षमा नातिरिक्तसौत्र व्यावृत्तेरभिधानात् ॥
पंचपंचनखा न द्या इत्यत्र तु लाक्षणिकी ॥ इतरनिवृत्तिवाचकस्य पदस्या प्राजात् ॥ अत एवैषां त्रिदोषप्रज्ञा ॥ दोषत्रयैव
अतहा निरुक्तकल्पना प्राप्तबाधश्च ॥ अतस्य पंचनखा न द्या इत्यत्रा नात् ॥ अत्र ता पंचनखा न द्या निवृत्तिरुक्त्यना
त् ॥ प्राप्तस्य वा पंचनखा न द्या इत्यत्र बाधनादिति ॥ अस्मिन् दोषत्रये दोष द्वयं शक्यं ॥ प्राप्तबाधस्तु दोषो धनिष्ठ इ
ति दिक् ॥ तत्सिद्धं मंत्रैरेव स्मृतिरिति नियमविध्या अयणात् नमंत्राणां नमनर्थकं ॥ अतश्च मंत्रमंत्राणां प्रयोगसमा
वेता र्थस्मारकतया धवत्वं ॥ तत्र ये मंत्रा यत्र पठिता लोकां तत्र यद्यर्थप्रकाशने प्रयोजनं संभवति तदा तत्रैव विनियोगः ॥ येषां
तु मंत्रं न वतितेषां यत्र संभवति तत्रोक्त्यर्थः ॥ यथा पृथगुक्तं मंत्राणां नित्यं येषां कापि न संभवति तदुत्तराणस्य
त्वगत्या ॥ दृष्टार्थत्वं ॥ सर्वथा तु तेषां नानर्थक्यमिति ॥ ॥ नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतया धवत्वं ॥ तथा हि ॥ त्र
िदोषप्रज्ञे तपश्चक्रा म इत्यत्र तदुक्तं दोषागनामधेयं ॥ तेनैव विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते ॥ अनेन हि वाक्येना प्राप्तत्वात्
लो देशे न यानो विधीयते ॥ यागसामान्यस्यैव विधेयत्वाद्या गविशेष एव विधीयते ॥ तत्र कोसो विशेष इत्यपेक्षायां उ
क्तं हि ॥ उक्तं हि यो याग इति तायेते ॥ उक्तं हि यागेनेति सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात् ॥ तस्यैव जिना सामाना
धिकरण्येन नीलोत्पलादिशब्दवत् ॥ तत्र हि उत्पलशब्दस्य धातुत्वात् नीलशब्दस्य बोधोक्तिर्नीलगुणः ॥
कक्षणाया तु नीलशब्दस्यैव परत्वेन सामानाधिकरण्यं ॥ उक्तं हि ॥ उत्पलस्यैव गतया गविशेषां सामान्योवाच्योर्था

मीमांसा-
२७

॥ विधेयव्यतिरिक्तस्य । अतश्चाथैतरे वा विद्यानावेन न नामधेयस्य न । लशब्दवत्सामानाधिकरण्यं । किं तर्हि
वैश्वदेव्यामिदं तत्राभिज्ञाशब्दवत् । वैश्वदेवीशब्दस्य हि देवतातादित्वा तादितस्यैव सा । स्यदेवतेति सर्वनामाप्यस्मि
रणात्सर्वनामाजोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेषपूर्वत्वं । तत्र कोसो वैश्वदेवीशब्दोपात्तो विशेष इत्यपेक्षायां आ
भिज्ञापदसंनिध्यादाभिज्ञा रूपो विशेष इत्यवगम्यते । यथा कुत्र आभिज्ञां देवतायुक्तावदुत्पेक्षेत इति । आ
भिज्ञापदसंनिध्यात्स्यैव विधेयार्थमिति । तथा । अथैवोपपदस्यार्थः सर्वनामाप्यतीत्यते । तदर्थस्तद्धितेनेव
त्रयाणामेकवाक्यतेति । तस्माद्यथा वैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसमर्पकत्वेनाभिज्ञापदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामाना
धिकरण्यं । एवं सामान्यस्याविधेयत्वाद्यप्यवगत्यागविशेषसमर्पकत्वेन नामधेयस्य यजिना सामानाधिकरण्यं ।
॥ तात्तुं नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतया र्थवत्त्वं । यथा कुत्र तदधीनत्वाद्यागविशेषसिद्धिरिति ॥
नामधेयत्वं निमित्तं यदुच्यते । मत्वर्थकित्वात्तथा द्वाक्यमेदं न्यायं तद्वद्वशात्प्राज्ञा पदं देशात्तेति । तत्रो
द्दिष्टा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्दिष्टस्य याग नामधेयत्वं मत्वर्थकित्वात्तथा हि । उद्दिष्टस्य गुणस
मर्पकत्वे यागादुवादेन तावन्न गुणविधानं युज्यते । फलपक्षे नार्थक्यापत्तेः । न चानेन वाक्येन फलं प्रति यागवि
धानं तस्मिंश्च गुणविधानं युज्यते । वाक्यमेदं पक्षेः । नापि गुणफले विधानं संभवति । परंपदार्थविधानेन वि
प्रकृत्या विधाना पक्षेः । धात्वर्थस्य स्वरूपेणाविधानात्तदुद्देशेन वा । अन्यस्य कस्म्यविदविधानात्तथातो रत्यंत
पारा र्थापि नैव यज्या नार्थक्यापत्तेः । न हितदाऽनेन करणे समर्प्यते । गुणस्य करणत्वेनान्वयात् । नापि फलं

२७

पशोर्जायते नान्वयात् । अथ गुणफलसंबंधविधाने यागस्याश्रयत्वेन संबंध इति चेत् । नाप्यजेतेत्यत्राश्रयवाचकप
दाभावात् । अथ हि ज्ञाते करणत्वमिवाश्रयत्वमपि लक्ष्यमिति चेत् । न । आश्रयत्वापेक्षया करणत्वस्य लक्ष्यत्वेन तत्त्वज्ञो
पपत्त्या एव युक्तत्वात् । फलपक्षे विधाने गुणोपपत्तिरकारकतामापद्यते स अश्रयतत्त्ववशमप्यतः । करणत्वं च निष्क
ला शक्तिरिति लाघवं । किं च । गुणफलसंबंधविधाने करणी भूतो गुणस्तन्निष्ठो वा करणत्वफलो न विधेयः । तत्राद्येव हे
करणत्वस्य गुणोपसर्जनत्वेन प्रतीतिरिति चेत् । तेषां या-तत्त्वो यथैव प्रत्ययार्थत्वात्प्राधान्येनोपस्थितेः । यदापि गुणनि
ष्ठकरणत्वफलोद्देशेन विधेयं तदापि फलपक्षे नार्थक्येनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिरिति चेत् । तेषां
वताया । तत्तीयाभिहितस्य करणकारकस्य क्रिया-त्वयोग्यस्य करणत्वेनान्वययोग्यत्वात् । करणत्वेनाभिहितं
हि करणकारकं तत्त्वान्वययोग्यं न तत्तीयाभिहितं करणशब्दादिवत् । अतस्तत्त्वोपस्थितिसंगतः । अतश्च करण
त्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिरिति चेत् । तेषां यावोपस्थितकरणत्वस्य करणी भूतस्य वा गु
णस्य यत्फलं जायमानां करणत्वं तदपि लक्षणं चेत् । अथ माणवात्तत्तीयागुणमात्रस्य यागप्रतिकरणत्वा
विधानात् । अतएव तद्वरत्वेन तदुपकारकी भूतगोहो हनादेः पश्वर्थत्वं समन्विता हारादिसुक्तं । अतश्च गुणफलसं
बंधविधाने धातो रत्यंतपारा र्थादिवत् । उद्दिष्टस्य गुणसमर्पकत्वे गुणविशिष्टकर्मविधानमेव स्या
कार्यं । तथा सति हि यजिना लक्ष्यभूतं करणत्वमात्रं लक्ष्यं । उद्दिष्टं न च प्रकृत्यंशे मत्वर्थमात्रं लक्ष्यमिति गुणफल
संबंधविधानात्तदुपकारकी भूतगोहो हनादेः पश्वर्थत्वं समन्विता हारादिसुक्तं । अतश्च

देशे ४

श्री मांसाया.
२८

पयो

उद्दिष्टं स्वगुणसमर्पकत्वे तेन मत्वर्थलक्षणविशिष्टकर्मविधानं स्वीकार्यं। उद्दिष्टतायागेन प
शुंभावयेदिति। कर्मनामधेयत्वे तु उद्दिष्टं स्वगुणसमर्पकत्वेन मत्वर्थलक्षणा मुख्यवैकृत्या यजिसामानाधिकरण्ये
न तस्यान्वयसंज्ञात्वात् उद्दिष्टायागेन पशुंभावयेदिति। संज्ञकत्वमुच्यते। लक्षणा अधिष्ठनमुक्तं। सैनि
लक्षणा विधानं तु समानमेव। न चेदसौ मेनयते तत्रापि सोमपदस्य यागनामधेयत्वापातो गुणविधाने म
त्वर्थलक्षणापत्तेरिति वाच्यं। सोमपदस्य लतायाः कृतत्वेन यागनामधेयत्वात् उपपत्तेरुक्त्या लक्षणा श्र
यत्वात्। उद्दिष्टं स्वगुणसमर्पकत्वेन वाच्यार्थः कश्चित् सिद्धः। उद्दिष्टतेनेने त्रियोगस्य तु गुणइव यागे विप्रकोट्येन
कारिण्युपपत्तेः। तात्पर्यमुद्दिष्टं स्वगुणसमर्पकत्वेन लक्षणा न यागनामधेयत्वमिति॥ ॥ चित्रत्वविधानं
पशुकामे इत्यत्र वित्राशब्दस्य वाक्येन दत्तया कर्मनामधेयत्वं स्मृतिरिति धाहि। न तावदत्र गुणविशिष्टया
गविधानं संभवति। दधिमधुं च तेषां ना उदकं तंडुलास्तत्संस्तुं प्राजापत्यमित्यनेन विहितत्वाद्यागस्य
विशिष्टविधाना उपपत्तेः यागस्य फलसंबन्धे गुणसंबन्धे विधीयमाने वाक्यभेदः। अथ वित्राशब्दा
चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्विधानेः स्त्रीत्वस्य च त्रत्वावतः प्राणिधर्मत्वात् कृतं तदध्यादिद्रव्यके कर्मणि विनिवेशा
यागनामधेयत्वं न वाक्येन प्रकृतं कर्मणि गुणविधानं। किं तु प्राणिद्रव्यके कर्मणि तत्रास्य वाक्यस्यानारभ्या
धीतत्वात्। अनारभ्याधीतानां च प्रकृतौ वा दिसृजत्वादिति न्यायेन प्रकृतित्वात् प्राणिद्रव्यका
णां च यागानां दैहस्यत्वे तत्रैव स्थितिन्यायेनाग्नीषोमीय प्रकृतिकत्वात्। तदनुवादेनानेन वाक्येन गुणाधि

२८

धीयते। दैहस्यच ज्योतिष्टोमो गत्वेन स्वतंत्र फलाकांक्षाया अजावात्पशुकामपदनफलसमर्पकं। किं त्वग्नीषो
मीयपशुर्जनांगतया प्राप्तकामनानुवादः। तथा च न वाक्यभेद इति चेत् न। तथापि दैहानुवादेन चित्रत्वस्त्री
त्वविधाने वाक्यभेदः। विशिष्टकारकविधाने पिगौरवत् लक्षणा वाक्यभेद एव। कावकस्यापि प्राप्तत्वेन विशि
ष्टविधाना उपपत्तेः। पशुकामपदस्यापि स्वरसतः फलपरस्य कामनानुवादत्वेनानर्थक्यापत्तेः। न च नि
यमतः पशुर्जनांगतया प्राप्तकामना भवति। कामनात् प्रागेव केन विदुते परौ तदसावात्। तथा च पशुकामपदस्यापि स्व
लक्षणबाधः। दैहस्योत्पत्तिश्चिष्टसंख्यावरुद्धत्वेन तत्र स्त्रीत्वविधाना उपपत्तेः। आमिद्रायागा नुवादेन वाजि
नविधानवत्। कस्य सारंगो ग्रीवो माय इति विशेषविहितेन स्वसैनिधिपठितेन कस्य सारंगवर्णेनावरुद्धे
चित्रत्वस्यानारभ्याधीतेन सामान्यशारंगेण विधाना उपपत्तेः। पशुदृश्यावरुद्ध इव सा स दृश्यविधानं॥
अथ मातरदग्नीषोमीयपशुनुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधानं सारचती मे पीति वाक्यविहितया गांगमेष्पनुवा
देन तु गुणविधानस्यात्। चित्रमेति स्त्रीकारकानुवादेन चित्रत्वमात्रविधानात्। न च प्राकृतं न कस्य सारंग
वर्णेन नैराकांक्षान् चित्रत्वविधानं युक्तमिति वाच्यं। उपादिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वर्णितरस्य बाधोप
पत्तेरिति चेत् न। न हि चित्रेयेत्येकेन पदेन स्त्रीकारकस्या दैशचित्रत्वस्य च विधानं संभवति। एकप्रस
रतां गतं लक्षणवाक्यभेदापत्तेः। उद्देशविधेयत्वावस्थाने कसा ध्यात्वात्। अतएव वषट्कृतुः प्रथमं न क

श्री मांसा ग्या.

२९

इत्यत्र विविधे प्रह विधिर्ननु प्रहानु वा देन प्राथम्य विधि रित्क कंत तीयो मेष्पु वा देन विन त्व विधाने फल
पदा नर्थकापत्तेः उभय विधाने वाक्येति ह त् प्रह तस्य च याग स्म फला कां क्षाया अनिवृत्तेः विश्व जिन्मा
येन फल कल्पे मे गौरवं दधि म धिया कृ त्यति वा केन एत स्या धि कार वा क्य स्य प्रतिप न्ने क वा क्य ता बा धे
न वा क्य जे द प्र संगे अ विना श द्द स्य तु क र्म ना म धे यत्वे प्रह तस्य क र्म णः फला कां क्षा स्य फल संबं ध मा त्र कर
णा त् न वा क्य जे द प्र संगे अ प्रह ता या इष्टे र ने क द्रव्यत्वे न विना श द्द स्य तत्रो पपत्तेः ॥ तास्मिन् वा क्य जे द न या विना श
दः क र्म ना म धे य मिति ॥ अग्नि हो त्रं कु हो ती त्यत्राग्नि हो त्र श द्द स्य क र्म ना म धे य त्वं तत्प्रत्यख्य शास्त्रात् ॥
तस्य गुण स्य प्ररय प क्त्य प्रा प क्त्य शास्त्र स्य विध मा नत्वे नाग्नि हो त्र श द्दः क र्म ना म धे य मिति या वत्
तथा हि विधि ना ता व न्ने द व धि धे य म् त्म का रं तरे ण प्राप्ते अत्राग्नि शास्त्र मर्थ वि दिति न्यायात् अग्नि हो
त्र श द्द स्य च गुण वि धि त्वे यो गुण स्ते न वि धे यः स शब्दा तरे ण प्राप्ते क थ मिति चेत् शृणु या द ता व द न्ने
हो त्र मा स्मि न्मिति स स्र मी समा स सा भित्प हो मा धा र त्वे नाग्नि वि धि य इ त्क ये त त दा य दा ह व नी ये जु हो ती
त्यने नैव प्राप्त्वा द्वि ध्या न र्थ कं अत्र ये हो त्र मा स्मि न्मिति य तु र्ध स मा स सा भित्पानि र्वा दे व ता ने न स म
प्यति इति चेत् न शब्दा तरे ण प्राप्त्वा त् किं तद्वा स्त्र मिति चेत् अत्र के चि त् य द ग्न ये व त्र जा प त ये च
सा यं जु हो ती ति शास्त्रा तरे ण हो मा नु वा दे नाग्नि प्र जा प त्यो वि धा ना नाग्नि हो त्र प दं दे व ता स म प कं न वो अ य

२९

विधाने वाक्ये मे दः परस्पर निरपेक्ष विधाने हि वाक्ये मे दः स्यात् अत्र ये जु हो ती ति प्रजापतये जु हो ती ति प्रत्येकं विधिमापा
रात् च शब्दो ब्रवणा नु परस्पर सापेक्ष स्यैव पदद्वय स्यात्वा ता च या न वा क्य मे दः अत एव स वि श्वो द क्षि णां द श
ती ति वा क्य विहित दक्षि णा नु वा दे न गो श्वा श्व श्व त र श्व ग र्द र्श वा जा श्व व म थ ग्री ह य श्व म वा क्षति लाभ मा णा श्व त
स्य द्वा द श शतं दक्षि णे ति वा को न ग वा दी नां वि धा नं द श मा क्तं सं ग ङ्ग ते परस्पर सापेक्ष णां ग वा दी नां वि धा ने न वा क्य
ने दा ना वा त् अन्यथा दक्षि णा नु वा दे ना मे के षां ग वा दी नां वि धा नं नैव सं ग ङ्ग ते ति अग्नि प्र जा प त्यो अ दे व त योः स
तोः समुच्चयानुसमुच्चितयो देवतात्वं ॥ १२ ॥ यद्वा र क धि न्मि श्र व णात् च का रार्थ स्य च का र कार्थे ना न्वयात् तस्य
प्राधान्यात् अतश्च नाग्नी षो मी या दि व द अग्नि प्र जा प त्यो दे व ता त्व मिति अन्ये वा वा र्ग्य आहुः अत्र ये व प्र जा प त
ये व सा यं जु हो ती ति वा क्यं नाग्नि प्रा प कं हो मा नु वा दे न प्र जा प ति वि धा नात् न व वि नि ग म ना वि र हा ड रु म वि धा नं यु क्त
मिति वा च्यं विधि ना हि त दे वे वि धा ये त यत् प्र का रं तरे ण प्राप्ते त्र य धा ने न वा को न सा यं कालो न वि धी य ते सा यं जु
हो ती ति व च नां तरे ण प्राप्ते ता त्था ग्नि रपि न वि धी य ते अग्नि मिति चेति रग्निः स्या हे ति मंत्र व णां दे व प्रा ण्वा त् मंत्र
व णा स्या पि दे व ता स म प क्त्वं म स्मै व अत एवो पी ष्ट या जे वि ष्वा दी नां मां वृ ष णि कं दे व ता त्व मित्क क्तं न न्ये वं प्र जा प
ति दे व त या न र्वा धः स्यात् व त्थी हि प्र जा प ते दे व ता त्व म व ग म्य ता अने क्त मा वृ ष णि कं त व सा स्य दे व ते ति दे व
ता त्वे ति क्त स्म र णा त् यद्यपि दे व ता त्वे च तु र्ध स्म र णे नास्ति संप्रदाने व तु र्ध ति संप्रदा ने त स्याः स्म र णा त् तथा

मी मां सान्या
३०

प्रियत्नमानद्वयो देवत्वं तावदेवतात्वं तच्च संप्रदानस्वरूपी तर्गतं तज्जमानद्वयो देवत्वे सति प्रतिष्ठा ही एव
स्य संप्रदानत्वात् अतश्च दुर्धीतं संप्रदाने कदेवातया देवतात्वं प्रतीतिरस्ति यं मे त्रवणं तु न देवतात्वं प्रतीयते किं
त्वधिष्ठानमात्रं प्रतीयते अतश्च संप्रवणं विदुर्धत्तो दुर्बलं यथा ५ तद्विदिते ननु यथा वा संप्रवणे निवापु न देव
ताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परंपरमिति अतश्च प्रबल प्रमाण बोधित प्रजापतिदेवताया दुर्बल प्रमाण बोधितस्या
नेकविधः स्यादिति चेत् सत्यं स्याद्वा यो यदि प्रजापतये जुहोतीति के कर्तुं प्रजापतिविधानं स्यात् विधीयमानस्त
प्रजापतिमंत्रं त्रवणं प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुद्भूतो होमो देवो न विधीयते समुद्भूतो न्यविधानोपेत्याऽन्यत्प्रजाप
तमग्निमनूद्य तत्समुद्भूत प्रजापतिमात्रं विधाने कायवात् अतश्च न बाधकत्वे निरपेक्ष विधानाभावात् यथायत्
न्यतः अग्निप्रजापत्योरेकहोमो देवो न विधानात् त्वार्थत्वेन विकल्पे प्रसक्तं प्रजापतये न्यायिकमग्निबाधकत्वं
समृद्धयविधानात् एवं संप्रवणं प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुद्भूत प्रजापतिविधाने विनबाधकत्वमिति तुल्यं यत्वं
मे मां त्रवणिकत्वे अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मिश्र किं गमं त्रवणं बलात्सायं होमस्या हि देवत्वत्वा पशिशि
किं तत् अग्निः समुद्भूत प्रजापतिविधानवत्सायं समुद्भूतस्या विधानात् प्रबल प्रमाण बोधितेन प्रजापति ३०
नामं त्रवणं प्राप्तस्य सूर्यस्य बाधितत्वात् यत्त्वे मे मां त्रवणिकत्वे प्रजापतिविधेरेके नैव वाक्ये न सिद्धं यद्गन्तव्यं
च प्रजापतये रसायं जुहोति यत्समयि च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीति वाक्य द्वयवर्धमिति तन्न न्येवार्थे विद्वि

जापतिमात्रं विधानं किं बलितो स्यात् सायं होमे अग्निः समुद्भूत प्रजापतिविधानं प्रातर्होमि सूर्यो ज्योतिर्ज्यो
तिः सूर्यः स्वाहेति मंत्रवर्णं प्राप्तस्य सूर्यसमुद्भूत प्रजापतिविधानं च विवक्षितं नयेत देके न वाक्ये न सिद्धमिति अतो धर्मे
द्वाक्यवर्धं यत्त्वे मे मां त्रवणिकत्वं मंत्रवर्णं स्यादिति ज्योतिर्ज्योतिः स्वाहेति सायं जुहोतीति वाक्ये न सायं होमे वि
निमुक्त्या तत्र का श्यामेरपि प्रजापतिसमुद्भूतस्य तत्रैव देवतात्वावगते यद्गन्तव्येति वाक्ये सायं श्रद्धावर्ध
इति एवं सूर्यायि वेति वाक्ये प्रातः श्रद्धावर्ध इति किं मे त्रवणे न ज्योतिः कृत्तुं पाविशिष्टस्याग्नेः प्रकाशना
दिशि ह्यस्यैव देवतात्वापात इति तत्तपिनं तस्मान्नुवादे देवतात्वं विधानेपि मंत्रवर्णं यो लिङ्गादेव प्राप्तिमं न
वा त्रिधि ध्यानार्थत्वात् तत्तच्छे लिंगमंत्रं विधिपु युद्धे स्तयोः प्रतिप्रसवार्थं विधानेपि तद्विधिगतयोः सायं प्रातः
श्रद्धावर्धनार्थकं विधीयमानयोर्मंत्रयोर्विच्छेदेव प्राप्तिमं यवात् तत्र काश्यो देवतयोर्विच्छेदत्वात्
अनुवादत्वात् किं स्मृत्ययवतुल्येति मां त्रवणिकत्वेप्यग्नेः केवलस्यैव देवतात्वं ननु गुणविशिष्टस्यायद्गन्तव्ये
वेति वाक्ये अग्नेः पूजकितिरित्ययवकेवलस्यैव वाग्नेः संकीर्तनात् केवलस्यैव देवतात्वावगते यथा त्वं पांशु याजेहि
त्वाग्नेर्भवणिकत्वेपि न गुणविशिष्टस्यैव देवतात्वं विष्णुरपीधुय ह्यस्यैव वादे केवलस्यैव संकीर्तनात् तद्विधि
अतश्च मां त्रवणिकत्वे दोषाभावात् देवतात्वं विधानेपि यो रवापत्तेरित्यन्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुद्भूत प्र
जापतिरवात्र विधीयते होमा नुवादेनो न्यविधाने वा कसि दप्रसंगाच्च नयवकारश्च यजानवाक्ये न दृष्टिवाच्यं

मीमांसा
२१

वकाराधोऽहिसमुच्चयः तेषामुच्चयस्य चकारः प्राधान्येन क्रूयात्तदा प्रधानस्यानेकविशेषणसंग्राहकत्वात्
दाहण्यादिभ्यश्च विशिष्टकृत्यविधाने इव कारकद्वयसमुच्चयविधाने वाक्यभेदेन भवेत् न च वकारसमु
च्चयप्राधान्येन कृते परोपसर्जनत्वेनैवाविधानात् अतएव दर्शनेनाप्यकारैश्चकारस्य समुच्चयशब्दो
लक्ष्यप्रतिपादितः समुच्चयशब्दो हितप्राधान्येन कृतेन चकारः यदिहि प्राधान्येन क्रूयात्तदा तत्प्रतिपन्नः समु
च्चयः क्रियागुणोऽसंबध्यते समुच्चयः शोभनः समुच्चयोऽप्युच्यते शतप्रयोगः स्यात् समुच्चयशब्दवत् चकारस्य प्रा
धान्येन समुच्चयवाचित्वे धवरवादिभ्योऽसमुच्चयइति वक्तव्यं धरवादिभ्योऽप्यपि प्रयोगः स्यात् अतश्चकारः स
मुच्चयनप्राधान्येन कृते येन प्राधान्यस्यैकस्य विधानात् नैकाकारभेदो भवेत् किंतु कारकद्वयोपसर्जनत्वेनैव स ते
कृते समुच्चितमिप्रजापती इति प्राधान्यद्वयविधानेनैकाकारभेदः स्यादेव यथाग्रहोद्देशेन समामेकत्वविधाने
यद्यपि चकारसमुच्चये प्राधान्येन क्रूयात्तथापि तस्य कारकद्वयप्रतिप्राधान्यमनुपपत्तिः विभक्त्यभिहितस्य
कारकद्वयस्यापि कोपसर्जनत्वेन समुच्चयोपसर्जनत्वाभावात् कृताभिहितशब्देन पाल्लिते हि कारकक्रिया
तोऽन्येनैव ध्यते कारकसमुच्चयः करणसमुच्चयइति विभक्त्यभिहितं तु क्रियैव कारकाणां तथैवाव्ययात् ३९
अतश्चकारेणोच्यमानसः कारकोपसर्जनत्वेनैवोच्यते कारकद्वयप्रधानं एकीद्देशेन च प्रधानद्वयवि
धाने वाक्यसेह्यं यथा कुः अनेकपदसंबन्धमद्ये कर्मधिकारकं तथापि तदनादृतैः प्रत्ययैर्न विधीयत इति

यच्च यथा दक्षिणा नुवादेन गवादीनामनेकेषां विधाने विनवाक्यत्वे दस्तथा कारकद्वयविधाने वा प्रि-त-अ-न-हि
मोश्वाश्चैत्यस्मिन्वाक्ये दक्षिणा नुवादेन गवादीनां विधीयते उक्तरीत्या वाक्यभेदापत्तेः चकारेण कर्मवित्परिहारेपि
गवादीनामनेकेषां दशशतसंख्यायाश्च विधानेन वाक्यभेदः एव आधुर्मयशाखायां गोश्चेत्यादेः तस्य द्वादशशत
मित्यंतस्य सहस्रकृतत्वेन चास्यैकवाक्यत्वमित्थं दर्शयते अतो नैव वाक्येनोच्यमिति दक्षिणेन विधीयते विशिष्टवि
धाना नूनं वाक्यभेदः अतएव पार्थसारथिभिर्दशमेतत्र तत्रसोऽयं विशिष्टविधीयते अनेकगवाद्याः त्रिकैवा दक्षि
णावधायत इति शोक्तं नयैव कस्त्वियो दक्षिणां ददातीत्यस्यानर्थक्यं तस्यानुवादत्वात् सत्येकसंबन्धपरत्वात्
दक्षिणां दत्त्वा नार्थक्यं त्विजां च मत्ताधुर्गदीनां यत्तत्संबन्धः स्यात् एतद्वाक्यसत्त्वेनैव भवति कस्त्विकृशब्दो
स्य ब्रह्मादिगतं कृतुं नृननिमित्तत्वेन च मसाधुर्गदीनां सत्त्वात्तां वस्यत्वात् यत्तत्तत्वात् अतश्च गोश्वाश्चैत्यस्मि
न्वाक्ये विशिष्टविधानात् वाक्यभेदः यद्यप्येव प्रजापतयेव सायं जुहोतीति तु न विशिष्टविधानं होमस्याग्रहो
जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात् अतश्च होमानुवादेन समुच्चितं अयं विधाने वाक्यभेदादो रवापत्तेः तानेन वाक्येन देवताकृ
मविधीयते किंतु मंत्रवर्णितः प्राप्तमन्त्रिनृद्यतसमुच्चितप्रजापतिर्होमोद्देशेन विधीयते अतश्च नेदमनेः प्रापकं
किंतु मंत्रवर्णितं अतश्च नेदमनेः प्राप्तत्वात्तां प्रहोत्रपदं देवतासमर्पकं किं तर्हि नामधेयं ॥ तस्मिन्नेतत्तत्प्रख्या
शास्त्रात्कर्मनामधेयत्वमिति ॥ एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधो अग्नौ आज्यस्य व्यं त्वित्यादिमं
नयणेऽपि प्राप्तत्वात् समिधो यजुतीत्यादिषु समिदादिशब्दास्तत्प्रख्याशास्त्रात्कर्मनामधेयं यथा कुः विधीयत इति

मी मां न्या
३२

आपि शास्त्रमन्यद्यत्स्वित्। तस्मात्त्रापणं व्यर्थमिति नाम त्वमिष्यत इति दिक् ॥ ॥ श्येने नाभिवरं मजे ते यत्र श्ये
न शब्दं स्पष्टं नानाम धेयत्वे। तद्यपि देशात् न नवमपदेश उच्यते न तद्व्यथा नुपपत्त्येति वाच्यं तथा हि। मन्त्रिधेयं
तस्य स्मृतिर्भवति। तद्यदि अत्र श्येनो भिधेयः स्यात् तदा। यथा देवस्तस्यैव स्मृतिः स्मृता क्रामा। न च यथा वै श्येनो
निपत्या दत्त एव मयं द्विवर्त आत् व्यभिपत्या दत्त इत्यनेनात्र मयं नापि वादेन श्येन स्मृतिस्तुं शक्यः। श्येनोपमानेना
धतिरस्मृतिः क्रियमाणत्वात् न च श्येनोपमानेन स एव स्मृतिस्तुं शक्यते उपमानोपमेय आकस्म्यभिन्नमिष्यत्वात्।
यदा तु श्येनसंज्ञकोपागो विधीयते तदा यथा देव श्येनोपमानेन तस्य स्मृतिः कर्तुं शक्यते इति श्येन शब्दस्य
तद्यपि देशाद्यागनाम धेयत्वं ॥ ॥ तस्मिन् निमित्तं तु यथा कर्मना म धेयत्वं ॥ ॥ उत्पत्तिश्चिष्टगुणवर्ती य
स्त्वमपि पंचमनाम धेयत्वे निमित्तं केचिदाहुः। वैश्वदेवेन मजे तेत्यत्र वैश्वदेव शब्दस्य कर्मना म धेयत्वं उत्प
त्तिश्चिष्टगुणवर्ती यस्त्वात्। उक्तमर्थं लक्षणादि प्रकारं वदुष्टया मं भवत् तथा हि न तावन्मर्थं लक्षणेणात्र
यान्तामर्थं वक्तुं युक्तं। वैश्वदेवेनेति तादृते मेव मत्वर्थस्य मागस्योक्तत्वात् सास्यदेवेनेत्यस्मिन्नर्थे हित इति
स्मरणं तत्रास्य शब्दस्य तद्विज्ञातं गतिर्यथापि स्मृतिरुपि विधीयते स्मृते स्मृते ह विधीयात्तु व्यत्ययवगते तथा
पिसर्वनाम्ना नुपस्थितं वाचित्वा तत्कृतं विधीयते तत्रा नुपस्थितत्वाद्युक्ते तेत्युपस्थितं यागेमेवास्य शब्दो निधत्तु
तिनयागेमत्वर्थं लक्षणा। विश्वदेव इत्येकदेवता विधीयते न वाक्येन दत्तं नापि तस्य रव्यशास्त्रान्तामर्थं यत्र हि
विधीक्षितो गुणो न्यतः प्राप्तस्तत्र तत्प्रत्यशास्त्रान्तामर्थं यथा हि होत्रशब्दे। अत्र वाग्नेया दयोर्होयागाः प्रकृताः।

३२

तत्र आभिस्तायागे यद्यपि विश्वे देवाः प्राप्ताः वैश्वदेव्यामिहोति तथापि सप्त सुतेषां मप्राप्तत्वाद् वैश्वदेवेन मजे तेत्यने
न तद्विधानेन तत्प्रत्यशास्त्रमन्यत्। येन तद्वशात्तामत्वस्यात् न च आभिस्तायागस्यैवेतन्नामेति वाच्यं। वैश्वदेवेनेत्य
जेनेति वाक्येनैव ध्यापिते। वैश्वदेव शब्दस्याभिस्तायागमात्रेण नाम त्वे स एव यागेनेना नूद्येता न च तदनुवादेनास्ति
किं चित्कर्म प्राचीनप्रवणं वैश्वदेवेन मजे तेति विधीयमानस्य प्राचीनप्रवणं देशस्य विनाप्यतश्चाकं आभिस्ताया
ग एव संवधोपपत्तेः। विश्वदेव संबधान्स्यात् आग्नेयाद्यशेष प्रकृतनामत्वे तु न वैश्वदेवेन मजे तेति वाक्या नर्थक्यं।
तदाह नेनाहो यागा अनुद्यते अनुवादे तत्सैकप्रतीत्या नूद्यत्वात्समुद्दिता नाम स्यातामपि वैश्वदेवो नाम धेयं सिध्य
ति। एवं प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन मजे तेत्यत्र वैश्वदेव शब्देनाहो यागा न नूद्य प्राचीनप्रवणं विधानं सिद्धं भव
ति। तद्वाक्यामत्वे अनेन वाक्येनाभिस्तायाग एव प्राचीनप्रवणं देशसंबधः स्यात् अतश्चाह सुयागेषु प्राचीनप्र
वणं देशसंबध एवेतद्वाक्यप्रयोजनं। एवं वैश्वदेवी शब्दोपागो नाम धेयं। न च तत्प्रत्यशास्त्रं निमित्तं संभव
ति। सप्तसु विश्वदेवाः प्राप्ताः अतो न वैश्वदेव शब्दस्य तत्प्रत्यशास्त्रान्तामर्थमिति। नापि तद्यपि देशा न्तामर्थं
तादृशस्य व्यपदेशस्य नुपलंभात् अतश्च वैश्वदेव शब्दस्य नाम धेयत्वे उक्तं प्रकारं वदुष्टया स्य अनिमित्तत्वा
उत्पत्तिश्चिष्टगुणवर्ती यस्त्वमेव निमित्तं तथा हि। वैश्वदेवेन मजे तेत्यत्र न तावद् प्रकृतं कर्म नुवादेन देवता
विधानं संभवति तेषां मत्रानुपस्थितेः। नापि देवता विधीयते कर्मतिरसं भवति गो रवापत्तेः। अहो हवीषीत्यत्र
न्यगतिकर्त्तृगविरोधात् अतो नेन वाक्येन प्रकृतं कर्म नुवादेन देवता विधीयते इति वक्तव्यं। तत्राभिस्ताया
गे विश्वदेव प्राप्तेः सप्तसु यागे कृते न विश्वे देवा विधीयते इति वक्तव्यं। न च तत्संभवति तेषां नुपस्थित्या नूद्य

मा. मां. मा.
३३

वरोधात् आ कां स्यादिसंबंधो भवति आग्नेया दियोगा ना हि देवता को द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे
तेति न तत्र विश्वदेव विधानं युक्तं। अतस्त्वो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे
यथा कुः गुणांतरा वस्तुत्वा नावका रयो गुणो परः। विकल्पोपि न वैषम्यात्तस्मात्ता मेवमु त्पत्त इति॥ ॥ अन्ये त्वा
वाय आहुः। यः शरीरं यत्र कर्मणि यद्गुणसंबंधं बोधयति सदेव संबंधः शास्त्रोत्तरं प्रतिपन्नस्तदा तस्य शब्दस्य त
नामधेयत्वं तत्प्रत्यक्षा शास्त्रात् तच्च शास्त्रं विधिर्वा यथादेवित्म त्रना दूरः तत्राग्निहो त्रशब्दे अग्नि संबंध बोधकं शास्त्रो
तरे स्त्री विधिरेव। वैश्वदेव शब्दश्च विश्वदेव संबंध कर्मणि बोधयति। विश्वदेव संबंधश्चाह सु याद्विश्वे देवाः समस्य जन
तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यर्थवा दा वगतः। न च विधिरेव तत्प्रत्यक्षा शास्त्रे नाथवा द्रव्यत्र किं चित्प्रमाणमस्ति।
अत एव ज्योतिष्मि न स्वर्ग कामो यजे ते त्मन्त्रो तिष्ठे मरा दृ स्तानि वा एता नि ज्योती विद्य एते स्य सौमा इ
त्यर्थवा दा वगतः ज्योतिः संबंध निमित्ता ह्यसौमायागे प्रवर्तमानस्तत्प्रत्यक्षा शास्त्रात्तन्नाम धेयत्वं भवति।
एवं प्रकृते पि द्रव्ये। यद्यमप्रकार कल्पने प्रमाणा भावात्। अत एव वैश्वदेवाधिकरणे वा र्तिके कर्तरेव मुक्ता
हृती। तत्प्रत्यक्षा तरेव संबंधो नामधेयत्वमिति। अथो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे
मुक्ता यमात्रं॥ ॥ तस्मिन् तत्प्रत्यक्षा शास्त्रात् वैश्वदेव शब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति॥ ॥ ननु पशुसौमाधिकर
णे ऐंद्रवायवंग ह्वातीत्या दोन यजिकल्पनं सौमिन यजे तेति प्रत्यक्षे यजिष्मते रित्म त्तेति न न्यायेन वैश्वदेव्या मि
हो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे। वैश्वदेवेन यजे तेत्यत्र प्रत्यक्षे यजिष्मतेः। एवं यामेन वाक्येन देवता विशिष्ट कर्मवि
धानमस्ति। तस्य च द्रव्या को द्याया वैश्वदेव्या मिहो ति द्रव्यविधानमस्ति। एवं न वाक्य द्वयस्याप्यनुवादत्वं नाप्य

३३

हो इवापीत्यनन्यगतिकलं गधिको धो कवेदिति चेत्- मेवं वैश्वदेव्या मिहो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे
देन विधीयत इति वक्तव्यं। विश्वदेवा नुवादेन द्रव्यविधाने द्रव्यस्य देवता गत्व मेव स्या न्नया ना गत्व। किं वैश्वदे
को शब्दे देवता तादृशत्वा दामिहो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे। तत्र विश्वदे वा नुवादेन द्रव्यविधाने वैश्वदेवा शब्दे नैव क
र्तव्यं पदस्तेः। यथा जावनामो करण समर्पणं धा तु नैव क्रियते पदस्ते नैव पदं नैव कर्तव्यं वा वा योधिकर
णोत्तरं। तत्र च वषट्कृतं प्रथमं न कर्तुं इति वदेक प्रसरता धिरो धः। अतो या मा नुवादेनापि द्रव्यविधाना र्थे
वैश्वदेव्या मिहो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे। ततश्च पशुसौमाधिकरणेन यामेव स्यात् ऐंद्रवायवंग ह्वा
तो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे। यजिकल्पने च वैश्वदेव्या मिहो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे
कर्मविधानं युक्तं। रूपद्रव्यश्रवणात् एव च आग्नेयो ह्वा क पातः सौम्यश्च रित्यादि वाक्ये वैश्वदेव्या मिहो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे
प्रायपा ठेरा कृतो भवति। अन्यथा तिते कु सवेष्टु इत्ये देवता संबंध कल्पितया गविधानं अत्र च द्रव्यमात्रं विधा
नमिति वैकृष्यं प्रसज्येत। किं वैश्वदेवेन यजे तेत्यत्र वैश्वदेव शब्दस्य देवता समर्पकत्वे याद्विश्वे देवाः समस्य जन
तत वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्येतस्या र्थवा दस्य। अतमेव निरा लं ब नत्वं स्यात् एतद र्थादा दिव देव शब्दो
विश्वदेव कर्तृ कत्वेन कर्मणि प्रवृत्त इति ज्ञायते। तदेवता समर्पकत्वे विकल्पते। किं वैश्वदेवेन नैव यजेत्यस्य
या ग विधित्वे आ मिहो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे। तथा च तेषां नवा जिनं वा धितुं शक्यत इति उक्त्योरप्या मिहो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे
नयो र्मा गत्व स्यात् तथा च विकल्पः। स वा क्य दोष कुट्ट इति तस्मा द्द्वैश्वदेव्या मिहो त्पत्तिश्चै रग्या द्या उ त्पत्तिश्चै रग्या दिग्निरे वनिष्टे
इति रस्यो नुवा दत्वं अनुवादे व यथा ना नर्थक्यं तथा क्ति मित्या स्ती तावत्॥ ॥ तस्मिन् वैश्वदेवस्य कर्मनामधेयत्वं॥ ॥

शब्द

श्री मांसा.
३४

॥ तदेवं निरूपितं मत्वर्थलक्षणदिप्रकारवतुष्टमभिरूपणेन नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकत्वाप्यवस्थे
॥ अनर्थहेतुकमण्यस्य काशात्पुरुषस्य निरूपकत्वेन निषेधानां पुरुषार्थादुपेक्षितत्वं तथा हि यथा वि
धयः प्रवर्तनामभिदधतः स्वप्रवर्तकत्वा निर्वहार्थं विधेयस्य यागोदः श्रेयसाधनत्वमाक्षिपंतः पुरुषं
तत्र प्रवर्तयंति । एवं न कलिजं अस्मैदित्यादयो निषेधा अपि निवर्तनामभिदधतः स्वनिवर्तकत्वा निर्व
हार्थं निषेधस्य कलिजं अस्मैदित्यादेरनर्थहेतुत्वमाक्षिपंतः पुरुषं ततो निवर्तयंति । ननु कथं निषेधानां निव
र्तनाप्रतिपादकत्वं । यावता नरुह्येन हतं व्यदित्येवमादौ अव्यवधानेन नान्यथा जावस्य धात्वर्थेना न्व
यधात्वर्थवर्जनकर्तव्यतेव सर्वत्र वाक्यार्थो न निवर्तनेति चेत् ततश्च यजेतेत्यादौ यागकर्तव्यतावाक्यार्थः । एवं निषे
धेऽप्युक्तं वाक्यार्थवर्जनकर्तव्यतावाक्यार्थो न निवर्तनेति चेत् । मेव । अव्यवधानेऽपि धात्वर्थस्य प्रत्यया
स्य सजनत्वेनोपस्थितत्वेन नान्यथायोगात् । ननु स्योपसजनमन्येनान्वेति । साहचर्यजुपुतमसा
नयेत्यत्राज्ञाभानयनान्वयित्वं । ततश्चाव्यवधानेऽपि नान्यथायोगात् । आरुण्यस्यैकहाय
न्या । नाधिकलिजादिपदार्थैरन्यः । तेषामपि कारकोपसजनतया पश्चित्तत्वेन निरूपणप्रसक्तत्वात् ।
नान्वयायोगात् । एकहायन्या इवाारुण्येन । अतश्चाप्यनान्वयायोगान्नान्यथाः प्रत्ययार्थेन संबध्यते ।
तस्य प्राधान्यात् । कपजावनयेवाारुण्यादिभिः । तत्रापि नाख्यातां शवावस्थायां भावनया तस्या अपि
किञ्चिदंशवायं प्रवर्तनोपसजनत्वेनोपस्थितत्वात् । अतो लिङ् । त्रिशेन न संबध्यते । तस्य स्वा
पिज्ञाया प्राधान्यात् । नन्येनैव भावो यत्संबधिप्रतिपक्षबोधकत्वं । नास्तीत्यत्र हि अस्तीति सत्यं शब्दे

३४

न संबध्यमानो न असत्त्वप्रतिपक्षं असत्त्वगमयति । तदिह लिङ् । धात्वाव्यवर्तना । अतस्तेन संबध्यमानो
न प्रवर्तनाप्रतिपक्षं निवर्तनागमयति । विधिवोक्त्यवगच्छेत्तत्प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाप्रतीतिविनिषेधवाक्य
वणेऽपि अयं निवर्तयतीति निरूप्यतु कलमापारनिवर्तनायाः प्रतीतिः । अतश्च सर्वत्र निषेधेऽपि निवर्तनेव वा
क्यार्थः । एवं विधिनिषेधयोर्निष्ठायां सिद्धिरुच्यते । हननादिवर्जनकर्तव्यतावाक्यार्थे हेतुकर्तव्यताया एव
अयत्र प्रतिपाद्यता तयोरेकार्थत्वेन स्यात् । तन्न युक्तं । यथा कुः । अंतरेवादर्शलोके ब्रह्म हत्याध्वमेधयोऽदृश्यतेता
दृगेवेह विधानप्रतिषेधयोरिति । तथा । कलु बुद्धिप्रमेयाधिकारिबोधकमेतत् । पंचधात्यंतमिन्नत्वादेरेवि
धिनिषेधयोरिति । नन्वेते इह साधनत्वलिङ् । अस्ति नन्वेते लिङ् । संस्तुतेन अस्ति इह साधनत्वप्रतिपक्षं अभिष्ट
साधनत्वं गमयति । सर्वथापि तु नन्वे प्राधान्यात्प्रत्ययेनान्वयनमेतत्तदन्वये किं विधाधकं तदाऽगत्या धात्वर्थे
नान्वयः । तच्च बोधकं द्विविधं । तस्य प्रथमतोपक्रमो धिकृत्यप्रसक्तश्च । अनेनैव बोधकद्वयेन नान्वयत्वेन वाक्ये
पुपयुता सा अयं भवति । तदा वे निषेध एव । पयुहासः सविज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन नन्वे । प्रतिषेधः सविज्ञेयो
यत्रोत्तरपदेन नन्वे इति चतयोर्लक्षणं । उत्तरपदप्रत्ययः । तदन्वयत्वं पूर्वपदे । तत्र नन्वेतोयंतमादित्यंशवा
पयुहासा अयं । तस्य प्रथमतोपक्रमो मात् । तथा हि । ब्रतशब्देन कर्तव्यो धिक्कृत्यते । अतः श्मात्कर्तव्यकर्तव्यार्था
नां वक्तव्यत्वेनोपक्रमो कर्तव्यमित्यपेक्षया अनेनैव तोयंतमित्यादौ कर्तव्य एवार्थो वक्तव्यः । आका
क्षिताभिधानात् । अर्थातिरोक्तौ च पूर्ववाक्यस्य साकोत्तत्वेन अत्रा मात्प्रसंगात् । नहि कर्तव्यार्थस्य व

मा.मा.
३५

क्व व्यत्येनोपक्रमे अग्रेव तदनभिधाने पूर्ववाक्यस्य निराकांक्षत्वं संभवति न वसाकांक्षस्य प्रामाव्यं। गोश
 भवः पुरुषो हस्तीत्यादावपि तत्प्रसंगात् किंच नैते तेत्यस्यापक्रमेण प्रतीयमाना एकवाक्यता वनस्यात् अर्थी
 तरोक्तैः। अतश्चास्मिन्वाक्ये कश्चिदर्थ एवार्थो वैकल्यः। तदुक्तौ च न नञः प्रत्यय न सर्वधीघुटे। तत्संबंधे
 यकत्वं व्यर्थोक्तेरनुपपत्तेः। प्रत्ययादावतारितो नञ्धातुना संबध्यते तत्संबंधे वननञः प्रतिषेधकत्वं। विधा
 यकत्वं संबंधेनैव तस्य प्रतिषेधकत्वात् प्रतिषेधकत्वस्य विधायकप्रतिपक्षत्वात् नामधातुयोगे तु न नञः प्रति
 षेधकत्वं। तयोरविधायकत्वात् यथाहुः। नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ्प्रतिषेधकः। वदत्यत्रास्य धर्मा
 वन्मात्रविरोधिनापिति। अतश्च नैते तेत्यत्र नञ्धातुयोगात् नञ्प्रतिषेधमीक्ष्यमाणोक्ष्यमाणविरोधी कश्चनार्थः प्र
 तिपाद्यते। ननु तदस्य तद्विरुद्धत्वं द्वावेव नञ्प्रतिषेधकत्वस्य विस्मरणेन नञः स्वसंस्मृताभाव एव शक्तिः। ताद
 वात् नतदन्यत। द्विरुक्तयोः। तयोरभावघटितत्वेन गौरवात्। अनेकार्थस्यैवाव्याप्यत्वात्। अतो न नञ्धातु
 योगे धात्वर्थोऽपि बोधकत्वमेव न विरुद्धार्थबोधकत्वमिति चेत् सत्यं न नञ्भाव एव शक्तिः स्मरणं तु
 प्रतीत्यभिप्रायं। न शक्त्यभिप्रायं। नामधात्वर्थयोगीत्यपि प्रतीत्यभिप्रायं। तथापि नैते तेत्यत्र प्रत्ययस्य नञ्
 संबंधात्तेन तावत्कश्चिदर्थो विधेयः। तत्त्वगतावज्ञात्वर्थो विधातुं शक्यते। नञ्धातुदभावबोधानात् नापि तदभा
 वो विधातुं शक्यते। अभावस्याविधेयत्वात् अतश्च न नञ्धातुयोगो विधानयोग्यः कश्चनेक्ष्यमाणविरोधी
 अर्थोऽपि क्ष्यमाणप्रतिपाद्यते। सर्वेक्ष्यमाणविरोधी लक्ष्यमाणः पदार्थो नैते तेत्यमीक्ष्यमाणसंक्रान्त्यः। तस्येक्ष्य

विरोधित्वात् सत्यपि पदार्थो न तस्यैव लक्षणविरोधित्वे। सर्वक्रियाऽविनाशतत्वेन संकल्पस्यैव लक्षणम्। स ए
व नैव तेनैव क्रियाविधौ तया विधीयते। अनीक्षणसंकल्पेन नाव्येदितिका व्याकांक्षायां एतावता हेन सा विमु
क्तो भवेत्। तिकाकशेषावगतः पापक्षयो नाव्यतया संबध्यते। एवं चान्न पापक्षया र्थसंकल्पस्य कर्तव्यतया विधा
ना तस्य प्रतमित्यनेनैकवाक्यता सिद्धा भवति॥ "तस्मिन्नेते स तस्य प्रतमित्युपक्रमेण साश्रयण
मिति॥ "नानुवाजेषु ये यजामहं करोतीत्यत्र विकल्पप्रसक्त्या तदाश्रयणं। तथा हि। यदि प्रधानसंबंधतो भात
नमः प्रत्ययसंबंधः स्वीक्रियेत तथा सत्येन न वाक्येनानुवाजेषु यजामहः प्रतिषिध्यत इति वक्तव्यं। अनुवाजे
षु यजामहं कुर्यादिति। न च तत्र तस्य प्रतिषेधः प्राप्तिं विना संभवति। प्राप्ति सापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य। अतए
व नांतरिक्षे न दिवा तस्य न प्रतिषेधत्वं। अंतरिक्षे च यना प्राप्तेः। अतएव न ब्राह्मणेन हतव्य इत्यस्य निषेधश्च न नि
वर्तकत्वमुपपद्यते। सर्वे हि पुरुषः कदाचिन्न न नरो प्रवर्तते। कदाचिद्वाग्राधनायेन प्रवर्तते। तत्र यदि निषेधस्य प्रा
प्तिसापेक्षत्वं न स्यात् तदा रागादिरोधामहं नाराव प्रवृत्तं पुरुषं प्रत्येव शास्त्रप्रामाण्येन पपत्तौ रागादिनाहनना
दो प्रवृत्तेन पुंस्मानततो भिवर्तितव्यं। प्राप्ति सापेक्षत्वे तु न च यमप्रवृत्तं पुरुषं प्रतिप्रसक्त्या वेन निषेधशास्त्रा प्र
वृत्ते रागादिना प्रवृत्तं प्रत्येव प्राप्तिनिमित्तरागाधनेन निषेधशास्त्रप्रवृत्ते पुंस्मा प्रवृत्तस्य ततो निवर्तितः। अतो
यद्वाह्यो न हतव्य इत्यस्य निषेधस्य निवर्तिनियमबोधकत्वं। ग्रीहीनवहत्यादित्यस्यैव वधाता नियमबो
धकत्वं। यथारयत्तु ग्रीहीनवहत्यादिति शास्त्रं वैतुष्या र्थमवधातेषु प्रवृत्तं प्रतिन प्रवर्तते वैयर्थ्यात् किंतु दत्त

मीमांसा. व्या.

ना दो प्रवृत्तं प्रति। एवं न हन्यादिति शास्त्रं हननात्स्वयं निवृत्तं पुरुषं प्रतिन प्रवृत्तं ते वैमर्थात्। किं तु हनने प्रवृत्तं
पुरुषं प्रति। कर्तव्यत्वेन प्रसक्तस्य प्रतिषेधात्। यत्कर्तव्यं तन्नेति। अतश्च प्राप्तिसाधेयत्वात् प्रतिषेधानां अ-
नुयाजेषु ये यजामहं प्रतिषेधो तस्य तत्र प्राप्तिसिद्धिर्कल्याणसाधनता वदन् नादा विवरागतः संभवति- अतो यज-
तिषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रात्सावक्यम्। शास्त्रं प्राप्तस्य च प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्- शास्त्रेण प्राप्तिरिति
मित्रस्य नागस्य वृशास्त्रांतरस्यात्यंत बाधयोगात्- न च पदशास्त्रेणाहवनीयस्य शास्त्रस्यैव नानुयाजे-
ष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु ये यजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रस्य बाधः स्यादिति बाध्यं। शास्त्रयोहिते
त्रयोध्य बाधकभावो यत्र परस्पर निरपेक्षाता। न हि पदशास्त्रस्यार्थविधानार्थ आहवनीयशास्त्रापेक्षा
स्ति। निषेधशास्त्रस्य तु प्रसक्त्यर्थं यजतिषु ये यजामहं करोतीति विधेरत्यपेक्षा- एवं च निषेधशास्त्रस्य
विशेषविषयत्वे न प्राबल्यवत् विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्यमन्तीति न निषेधे न विधेरत्यंतं
बाधो युक्त इति विहितं प्रतिषिद्धत्वा द्विकल्पः स्यात्- न च समुक्तः। विकल्पे हि पदो शास्त्रस्याप्राप्त्यर्थं
भवति। न ह्यनुयाजेषु ये यजामहं करणे नानुयाजेष्वित्यस्य प्राप्त्यर्थं भवति- ब्रह्मबुद्धान समय इव यव
शास्त्रस्य विरुद्धकल्पना वस्यात्- विधेर्हि विवक्षयते- यत् अनुयाजेषु ये यजामहं करणे कश्चनोप-
कारो भवतीति- निषेधाच्च तदकरणादिति ज्ञायते- अनृतवदनाकरणादिव दृष्टिर्णमास्यो न स चोप-
कारो व्यर्थ इत्येवमिति विरुद्धकल्पना प्रसंगः। अतश्च विकल्पो न युक्तः। प्रतिषेधाश्रयणे तदापत्ते

नैतदाश्रयणं किं तु न अनुयाजं शब्देन संबन्धमाश्रित्य पर्युदासः आश्रित्येत्यनुयाजवाद्याभ्यां अनुयाजव्यतिरिक्त
उपसंहारः। अनुयाजे व्यतिरिक्तेषु यजामहं करोतीति अत्र बवाक्ये यजामहः कर्तव्यतया न विधीयते। यजितिषु यजाम
हं करोतीत्यनेनैव विहितत्वात् किं तु सामान्यशास्त्रविहितयत्नामहानुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयतावि
धीयते। यत्पूजतिषु यजामहं करोति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्विति। एवं सामान्यशास्त्रस्य विशेषापोक्षणाः नानु
याजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणात्। अनुयाजव्यतिरिक्तेषु यजामहः कर्तव्यतया प्राप्तः। अ
नुयाजेषु तस्मिन् कर्तव्यतया प्राप्तो न वा प्रतिषिद्ध इति न विकल्पः। उपसंहारायाजव्यतिरिक्तविषयसम
र्पणात् नानुयाजेष्विति वाक्यस्य नाप्रामाण्यं। अतश्च पर्युदासाश्रयणे न किं विद्वाधकम्। तस्मिन् नानुया
जेष्विति वाक्ये विकल्पनया पर्युदासाश्रयणमिति। ननु पर्युदासाश्रयणे यजतिषु यजामहं करोति इति शास्त्रेण
यागसामान्ये प्राप्तस्य यजामहस्य नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्ते संकोचनान्न पर्युदासस्योपसंहारा
दनेदस्यात्। उपसंहारे हि सामान्ये प्राप्ता विशेषे संकोचो भवति। यथा पुरोडाशं वतुधी करोतीति पुरोडाश
सामान्ये प्राप्ते वतुधीकरणं आग्नेयं वतुधी करोतीति आग्नेये संकोचन इति चेत्। नतन्मात्रं संकोचार्थत्वा उपसं
हारस्य तदन्यमात्रसंकोचार्थत्वात् पर्युदासस्येति केचित्। अन्यतु उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे सं
कोचनरूपो व्यापारविशेषविधेः। पर्युदासस्तु पर्युदासः सविज्ञेयो यत्र हर्वपदेन नञ्। इत्यभिप्रेत्युक्तं ० न्याप्र

त्यप्यतिरिक्तेन धातुना वानाम्ना न संबंधः अतः अनयोस्तावत्स्वरूपतः स्पष्ट एव चेदः एवमस्यप्यनेदे आ
शंकोत। यदियमप्युदासस्तत्रावश्यमुपसंहारः स्यात् न चेत्तदस्ति। नेष्टेतोद्युतमादित्यमित्यादौ सत्यपि तस्मिन्
पसंहाराभावात् न हिनन्नाग्रेये बहुधा कर्तव्यमिव सामान्येन प्राप्तं किं विधि शेषे संकोच्यते। एवमप्युदे शैनानीक्ष
णसंकेत्यविधानात् प्रकृतोदाहनेन नु यत्तिसामान्ये प्राप्तं यत्ता मस्या नुयाज्यतिरिक्तेषु संकोचनत् य
द्विधेयुपसंहानविधित्वं नवति नैतावता किं विद्विष्यते। विध्यभावे हि कथं विधिकार्यमुपसंहारः पयुदा
सेन क्रियत इति नवति विनो धः न वा न विधिनास्ति। न नो नुयाजपदे संबंधेन विधेविधायकत्वस्या व्याघाता
त्। अत्र हि पयुदासो नुयाज्यतिरिक्त विधयसमर्पकः आग्नेयपदवत्। उपसंहारकस्तु विधेरेव। न वा जतन्मात्रसं
कोचाभावा न्नोपसंहार इति वाच्यं। तन्मात्रसंकोच इति कोर्पः। आग्नेयमात्रे संकोचो वा सामान्य प्राप्तस्य विशेषमात्रे सं
कोचो वा। आग्नेयमात्रे संकोच इति वाच्यं। अत्र विधादिप्रकृत्यस्य स्तु नोपसंहारो न स्यात्। आग्नेयसंकोचाभा
वात्। द्वितीये बहुधा कर्तव्यस्य पुनोऽप्राप्तमात्रे प्राप्तस्या न्तये संकोचवत्। अनुयाजानुयाजसाधनप्येन प्राप्तस्या
ननुयाजेषु संकोचा दुपसंहारस्यादेव। एतावांस्तु विशेषः। आग्नेयादि वाक्येषु आग्नेयादयो विशेषा स्वपदो
वस्थापिताः प्रकृते तु पयुदासेन तस्योपस्थिति रिति। उपसंहारस्तु विशिष्ट एव। यच्च तदन्यमात्रसंकोचनार्थत्वा
त्पयुदासस्येति। तन्ना नेष्टेत्येव सत्यपि पयुदासे संकोचाभावात्। न ह्यत्र सामान्ये प्राप्तं तदन्यमात्रे संकोच्यते

संकोचमात्रविधानादित्युक्तमित्यास्तां तावत्। तस्मिन् ननु याजे धित्वत्र विकल्पप्रसक्त्या पयुदासाभ्यवर्णनमिति।
यत्र तु स आश्रयितुं शक्यते तत्र तत्प्रसक्तावपि प्रतिषेध एवाश्रीयते। यथानातिरात्रेषोऽशिनी गृह्णातीत्यत्रा अ
त्र ह्यतिरात्रेषोऽशिनं गृह्णातीत्यत्रा तिस्रास्त्र प्राप्तं अतिरात्रेषोऽशिनं गृह्णातीति प्रतिषिध्यत इति विहितप्रतिषिद्धत्वा
द्विकल्पप्रसक्तावपि पयुदासो नाश्रीयते। अशक्यत्वात्। यदि ह्यत्र न अः षोऽशियदनसंबंधः स्वीक्रियेत तदा अ
तिरात्रेषोऽशित्वतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थः स्यात्। अत्र नातिरात्रेषोऽशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षविधिविनो धः। अ
तएवातिरात्रपदेन न अः संबन्धो नातिरात्रेषोऽशिनं गृह्णातीति। प्रत्यक्षविधिविरोधात्। अतश्च पयुदासस्यानुपप
त्तेर्निषेध एव स्वीक्रियते विकल्पोपि स्वीक्रियते। अन्यगते। अतश्चेत्तस्मिन् यत्र तस्य व्रतमित्याद्युपक्रमः। द्विकल्प
प्रसक्तिश्चनास्ति तत्र प्रतिषेधो यथानकल्लिंजं नक्षयेदिति। यत्र वा विकल्पप्रसक्तावपि पयुदासो आश्रयितुं
शक्यते। तत्र प्रतिषेधः यथानातिरात्रेषोऽशिनं गृह्णातीति। एतावांस्तु विशेषः यत्र विकल्पापारकः प्रतिषेधः। अ
त्र प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थ हेतुत्वं। उन्नयोरपि विधिप्रतिषेधयोः कृत्वर्थत्वात्। यत्र तु न विकल्पः प्रसज्यते प्रा
प्तिश्च रागतः प्रतिषेधश्च पुरुषार्थः सन्न निषिध्यमानस्यानर्थ हेतुत्वं यथा कल्लिंजं भक्षणस्या दीक्षितो न ददा
ति ननु होतीत्यादिषु पयुदासो मादीनां शास्त्रप्राप्तावपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात्कृत्वर्थत्वेन प्रतिषेधात् तुल्या
र्थत्वाभावेन विकल्पाप्रसक्तावपि नतेषामनर्थ हेतुत्वं। रागतः प्राप्तिर्न भवात्। रागतः प्राप्तस्यापि कृत्वर्थत्वेन प्र

निषेधे तदनुष्ठाना क्रतो वै गुण्यं। नानयोऽपि मतिः। यथा स्वस्म्युपगमनादि प्रतिषेधो गतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्र
 तिषेधो निषिध्यमानस्यार्थ हेतुत्वमिति दिक्॥ तस्मिन् निषेधानो पुरुषार्थानुबन्धित्वं। एवं सर्वस्यापि वेदस्य पुरुषार्थानु
 बन्धित्वं। प्रकृतमनुसरामातदेवं। यथा विध्यादीनां अध्ययनविधुपात्तानां नानर्थक्यं। एवमर्थवादानामपि तदु
 पात्तत्वे नानर्थक्यानुपपत्तेः स्वार्थप्रतिपादनेन प्रयोजनाभावात्। लक्षणया प्रयोजनवर्धयर्थपर्यवसानं वक्तव्यम्।
 तेनार्थवादादिविधाः। विधि शेषानिषेधशेषाश्च। तत्र वायव्यं धेतुमालजेत। इत्यादि विधि शेषाणां वायुवैशे
 पिष्ठादेव तेत्यादीनां मर्थवादानां विधेयार्थस्तावकतया अर्थवत्त्वं। बहिर्ध्वजतं न देयमित्यादि निषेधशेषाणां
 सोमोदीत्यादीनामर्थवादानां तु निषेधानिदं न भवेति। अतश्च लक्षणया प्राशस्त्यस्यार्थवादादौ बोध्यते। तत्र प्रा
 शस्त्यज्ञानं शङ्कावनायामिति कर्तव्यतया संबध्यते। परमकृतं। तस्मिन् वक्ष्यमाणार्थभावनाभावनावकालिङ्ग
 दिज्ञानकवणिका प्राशस्त्यज्ञानेति कर्तव्यता का शास्त्री भावनालिङ्गत्वं तशेनोच्यते इति। ननु के यन्ना ही भावना उ
 च्यते। पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषः स्वैव विध्यर्थः। लिङ्गादिश्रवणे अयं नां प्रवर्तयतीति तस्य नियमेन प्रती
 तेः। यत्तु रूपासाधनत्वं विध्यर्थ इति तन्ना तथास्मतिरूपसाधनमिति शास्त्रस्य विधि शङ्काः पर्यायः स्यात्। नवपर्यायित्वं
 युज्यते। स्वध्यानासनं तेषां साधनं तस्मात्तत्त्वं कृत्वा तिसहप्रयोगात्। पर्यायाणां वसहप्रयोगाभावात्। अतश्च व्या
 पारविशेष एव विध्यर्थः। सच लोके पुरुषनिष्ठो भिन्नप्रायविशेषः। वेदो पुरुषाभावात् शङ्का निष्ठ एव प्रेरणा परपर्याय

इत्युक्तं। ननु लोके शङ्कानिष्ठे प्रेरणा परपर्याये व्यापारे वाह प्रयोगाभावेन शक्तिग्रहाभावात् कथं तस्य विधि शङ्का त्रयीतिरिति
 चेत्। सत्यमेतत्। तथापि बालस्तावत्। स्तनद्वानादौ स्वरुतरो दनादि जनिता मातृ प्रवृत्तेः स्वाभिरूप प्रवर्तनाज्ञानमन्य
 त्वावधारणात्। सविधिक प्रयोजक वाक्यश्रवण समनंतरा विनी प्रयोज्यरुद्र प्रवृत्तिमुपलभ्य तत्कारणत्वेन तस्य प्रव
 र्तनाज्ञानमनुमीयते। यद्यपि ज्ञानादौ प्रवृत्तेः समीहितसाधनताज्ञान पूर्वकत्वावधारणात् प्रयोज्यरुद्र प्रवृत्तेरपि व
 त्पूर्वकत्वावधारणाने युक्ता तथाप्यन्यप्रेरित प्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वस्योक्तमातृ प्रवृत्तेर्दर्शनेन प्रयोज्यरुद्र प्रव
 र्तेरपि अन्यप्रेरित प्रवृत्तित्वात् कारणत्वेन प्रवर्तनाज्ञानस्याध्यवसानं। तत्र प्रवर्तनाज्ञानमन्यव्यातिरेकाभ्यां प्र
 योजकवाक्यजन्यमित्यवधारयति। तत्र वावापोहण प्रवर्तमानायां विधि शक्तिमवधारयति। प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रव
 र्तना। सच व्यापारप्रेषादिरूपो विविध इत्येतस्य व्यञ्जित्वादि विधि शङ्कावाच्यत्वानुपपत्तेः प्रवर्तना सामान्यमेकं विधि
 शङ्कावाच्यमिति कथ्ययति। एवं विधि श्रवणे प्रेषादिरूपस्य वक्र निप्रायस्य प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेष
 पेण। तथेव वा। किं ग्रहात्। विशेषरूपेण तु प्रतीतिर्लक्षणयैव। एवं वैदिक लिङ्गादिश्रवणे प्रवर्तना सामान्यमे
 व प्रतीयते। तत्र सोमो व्यापार इत्यपेक्षायां प्रेषादिरूपस्य वक्र निप्रायस्य अपौरुषे वेदेऽनुपपत्तेः शङ्कानिष्ठ एव
 प्रेरणा परपर्यायः कश्चि व्यापार इति कथ्यते। अतश्च शङ्कानिष्ठ एव प्रेरणा परपर्यायो व्यापारः शास्त्री भावना सैव न
 तेना प्रवर्तनात्वेन रूपेणाविध्यर्थ इति। अयमेव नार्थः। अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादय इति वार्तिकस्य अभिधीय

मी मांसन्या

३९

तत्रनेनेतिव्युत्पत्त्याभिधाशब्देनशब्दुच्यते। तद्यापारात्मिकाभावनालिङ्गदिशहृवात्येनिकेविदाचार्याः। अन्ये
त्वाहुः। सत्यप्रवर्तनासामान्यं विध्यर्थः। तथेवदाकिग्रहात्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्तनाअपौरुषेयेववेदेप्रादे
रसंभवात् कश्चित्तुल्यप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषकल्पनीयः। विधिशास्त्राभिधेयप्रवर्तनासामान्यस्यविशेषमंत
रेणापर्यवसानात्। तत्रकोसोव्यापारइत्यपेक्षार्याधात्वर्थगतंसमीहितसाधनत्वमेवेतिकल्प्येतो तस्यापिप्रवृत्त्यनु
कूलत्वात्सर्वोहितसमिहितसाधनतांज्ञात्वाप्रवर्तते। अन्यप्रेरितोपिपिदिइहसाधनतांनजानाति तदासेवप्रवर्त
ते स्वतंत्रप्रेरणावोदपितहासिप्रसमिहितसाधनतास्वीक्रियतएव। अन्यथाविधेः प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः अतश्चा
वप्रवृत्त्यात्मसमिहितसाधनतेवप्रवर्तनात्वेनेवरूपेणाविध्यर्थः। एवंविधिशास्त्रस्यान्यनिष्ठव्यापारबोधक
त्वंलोकासिद्धंभवति। किंचशब्दे एकोव्यापारः स्यादितिचिन्तकल्पनीयः तस्यवस्त्वप्रवृत्तौपराधीनप्रवृत्तौवाका
रणत्वेनाहसस्यप्रवर्तनात्वेनरूपेणाज्ञातस्यप्रवृत्त्यनुकूलत्वंशब्दस्यवपरनिष्ठव्यापारज्ञापकत्वेनहसस्य
स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वमप्येवविधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थधात्वर्थस्यसमिहितसाधनत्वमितिकल्पनाद्वनंआ
वश्यकस्येवसमिहितसाधनत्वस्यस्वप्रवृत्तिहेतुत्वेनहसस्यप्रवर्तनात्वेनरूपेणाविध्यर्थत्वकल्पनीलाधवा
त्। अन्यनिष्ठत्वाच्च। नचविधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थसमिहितसाधनत्वकल्पनात्। प्रेरणानभिधानेनविधेः प्रव
र्तकत्वाभावात्। धात्वर्थस्यवसमिहितसाधनत्वकल्पकमेवनास्तीतिवाच्यं। प्रवर्तनाभिधानेनएतन्मतेपिदि

३९

मी मांसन्या

४०

अतश्चकरोतिसाधनामानाधिकरण्यभ्रय तस्यारख्यातवाच्यत्वं। नवरयोगकृतीति। प्रयोगानुपपत्तिरथेयत्वा
भावादितिवाच्यं। वोदुध्यगतं प्रयत्नंरथआरोप्यप्रयोगोपपत्तेः। यन्मतेपिअन्येत्यादा नुरुल्लेव्यापारसामान्यंभा
वना तन्मतेपिरथेगमनातिरिक्तव्यापारानुपपत्तेः रथोगकृतीतिप्रयोगस्योत्सारिकत्वमेवेति। अतश्चप्रयत्नएवा
धीनावना। यथाहुः। प्रयत्नव्यतिरिक्तार्थंनवनानुनशक्यते। वनु माख्यातवाच्येहप्रकृतेत्युपायतेइति।
अन्येत्वाहुः नवितुर्जनानुल्लेवभावकव्यापारस्तावद्भावनाय स्मिन्व्यापारे कृते कर्षणफलोत्पादनाय
सामर्थ्यंभवति नादृशोव्यापारइतिवाच्यं। सएवाख्यातार्थः कृतेरणाहिनतिइत्याख्यातप्रवृत्ते प्रवृत्त्याह
शीमतिः। कृतेरणाहिनतिइत्याख्यातप्रवृत्ते प्रवृत्त्याह
स्यायमर्थः। यागेनतथाव्याप्रियेतयस्मिन्व्यापारे कृतेयागात्सर्गोभवतीतिसचव्यापारः कविदुधमन
नियमनादिः। कविदुधमनत्वाधानादिशास्त्रगतर्पणांतः कथंभावाकांक्षार्याविशेषरूपेणापश्चादवग
म्यते। अग्योत्पादानुरुल्लेवनासामान्यतस्त्वाख्यातादेवरथोग्रामगकृतीत्यत्राप्याख्यातेनग्रामप्रा
प्त्यनुकूलएवप्रतीयते। रथस्तथागमनेनव्याप्रियेतयस्मिन्व्यापारे कृतेगमनात्ग्रामप्राप्तिर्भवतीति
प्रतीयते। तत्त्वगमनमात्रमाख्यातार्थः। तस्यधातुनोक्तत्वात्। तत्रकोसोव्यापारइत्यपेक्षार्यापूर्वत्तिना

४०

धेः प्रवर्तकत्वात्। विध्यभिहितस्य प्रवर्तना सामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्यवसानात्समिहितसाधनापेक्षत्वात्। नवेष्ट
 साधनस्याविध्यर्थत्वे सध्यापासनं तद्वत्साधनं तत्त्वं अविधिसहप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यं। इष्टसाधनत्वस्य
 विशेषरूपेण विधिनानभिधानात्। प्रवर्तनात्वेन रूपेणाभिधानात्। सामान्यशब्दस्य विशेषशब्देन दृष्टस्य
 ह प्रयोगः पांचालराजा दुपदइत्यादौ। तस्मात्सहितसाधनतैव प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः। सैव च तेन रूपेण
 नै५ शब्देन विधीयते इति शास्त्री भावना उक्तवार्तिकस्याप्ययमेवाभिप्रायः। आभिधीयते सा अभिधासमिहि
 साधनवा सैव प्रवर्तनात्वेनाभिहिता पुरुषप्रवृत्तिर्भावयतीति भावना तां लिङ्गदय आकुशिति। यथाहुः। पुंसोने
 ह्यभ्युपायत्वा क्रियास्वन्यः प्रवर्तते प्रवर्तनामिति तस्मिन् यजेतेत्यत्र लिङ्। त्वं शेन शास्त्री भावना व्यतइति
 आख्यातां शेनवा तां भावना व्यते। ननु केयमाथी भावना। कर्तुर्वापारइति त्वत्। नयागा हेरपितद्यापारत्वे
 न भावनात्वापत्तेः। नवेष्टापत्तिः। तस्य प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्ययायत्वाभावात् इति चेत्। अत्राहुः। सत्यं नयागो
 भावना। किं तु स्वेच्छाजनितो यागविषयोयः प्रयत्नः सा भावना। सैव चारव्यातां शेनो व्यते। यजेतेत्याख्यातश्र
 वणे यागे व्यतेनेति प्रतीतेर्जायमानत्वात्। यश्च यत्नेन पूर्वकं गमनादिकरोति तस्मिन् देवदत्तो गमनं करोतीति करो
 ति प्रयोगदर्शनात्। वातादिनास्य दमाने तु यागं करोति वातादिनास्यस्य होजायतइति प्रयोगात्। करोत्यर्थस्ताव
 त्प्रयत्नश्च करोतिसामानाधिकरण्यात्वात् तद्वद्व्यते। यजेत यागेन कुर्यात्। पनति पादं करोति गच्छति गमनं करोतीति।

वांतरदेशविभाजनसंयोजनरूप इति पश्चाद्वगम्यते। पूर्वोक्तप्रदेशेन विभज्य कृत्तरेण संयुज्य शोभामंगकृतीति प्रयोगात्। उ
 द्यमनिपात्य कुशरेण छिनत्तीति त्वत्। एवं देवदत्तः प्रयतते इत्यत्रापि देवदत्तत्वात्। व्यापान विशेषापेक्षया च इच्छादिः पश्चाद्वग
 यत्नानुसूक्तो व्यापार एवाख्याता यो ननु प्रयत्नः तस्य धातुनोक्तत्वात्। व्यापान विशेषापेक्षया च इच्छादिः पश्चाद्वग
 म्यते। उद्यमननियतनवत्। तथा च सर्वानुगतत्वादन्योप्येता दानुसूक्तं व्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थः। ननु प्रय
 त्तमात्रं। रथोग कृतिदेवदत्तः प्रयतते इत्यादिषु तदभावात्। नवात्रैपचारिकत्वं वक्तुं युक्तं। मुख्ये संभवति तस्या
 न्याय्यत्वात्। करोत्यथोप्यन्योप्येता दानुसूक्तो व्यापार एव न प्रयत्नमात्रं। करोति श्वेतनावेतनकर्तृकाख्यातसामाना
 धिकरण्यादिति। तस्मिन् अन्योप्येता दानुसूक्तो व्यापार आर्थी भावनेति। सैव यजेतेत्यत्राख्यातां शेनो व्य
 ते भावयेदिति। तस्या श्रुताव्याकांक्षायां स्वर्गादिनायात्वेन संबध्यते। करणाकांक्षायां यागादिकरणत्वेन संबध्यते
 त प्रयाजादय इति कर्तव्यतात्वेन। एवं च यजेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादेर्विधानात् सिद्ध्यागादेर्धर्मत्वं। प्रयोग
 नभावे वेदेन विहितत्वादिति। सोऽयं धर्मो यदि दुद्देशेन विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तदेतुः। श्रीगोविंदार्पणबु
 ध्या क्रियमाणस्तु निश्चेद्वैतुः। नवतदर्पण बुद्ध्या अनुष्ठाने प्रमाणाभावः। यत्करोषियदभ्यासियज्जुहोषि
 ददासियत्। यत्तपस्यसि कौतयेत कुरु क्षमद र्पणमिति श्रुतेः। अस्या श्राद्धकादिस्मृतिवत् प्रामाण्यादित्यन्य
 ४ त्रैविस्मयः। क्वाहं मंदममृतिः केयं प्रक्रिया जदसंमता। तस्मात्तु केविष्ठा सोऽयं गोविंद उरुपादयोः॥१॥ ग्रंथरूपेण

४१

दीयोयं वाग्वापारः सुशोभनः अनंतप्रीयती देवो गोविंदो नृकृतवत्सकः ॥ इति श्री अनंतदेवस्तुना आपदे
वेन कृतं श्रीमांसाध्यायप्रकाशसं ६ कं श्रीमांसाप्रकरणसमाप्तं ॥ ॐ नमः श्रीकृष्णनारायणाय ॥ ॥

ग्रंथ १५००

४१